

74.268.19-632.1

С 387

С 232

БАБАЕВА, М. А. БАРАНТАЕВА, З. П. КОЧЕЕВА
ла Т. М. ТОЩАКОВА

СИНТАКСИС ле ПУНКТУАЦИЯ ААЙЫНЧА ТАСКАДУЛАРДЫҢ ЈУУНТЫЗЫ

ЈЕТИЈЫЛДЫК ЛА ОРТО ШКОЛДЫҢ
6-чы ла 7-чи КЛАССТАРЫНА КЕРЕКТҮ БИЧИК

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЬТЫҢ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ

Горно-Алтайск * 1952

Гор
* БИВ. ДОТ

- 242

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

3 ТМО Т. 3.600.000 3. 3184-90

0 ✓

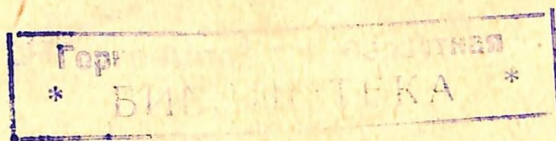

4P(075)
C-38
М. В. БАБАЕВА, М. А. БАРАНТАЕВА, З. П. КОЧЕЕВА
ла Т. М. ТОЩАКОВА

СИНТАКСИС ле ПУНКТУАЦИЯ ААЙЫНЧА ТАСКАДУЛАРДЫҢ ЈУУНТЫЗЫ

ЈЕТИЈЫЛДЫК ЛА ОРТО ШКОЛДЫҢ
6-чы ла 7-чи КЛАССТАРЫНА КЕРЕКТҮ БИЧИК

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЫНҢ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
Горно-Алтайск * 1952

74.268.19=632.1

С 387

ҮРЕДҮЧИГЕ

Бу „жуунтыда“ берилген материал пунктуацияны өдөр-дө, эрмектерди анализировать эдип кычырала, бичиирине иштер эдерге болушту болзын деп берилген. Үренчик эр-мекти ылгаштырып билбес болзо, литературный тилдин системазын билбес болзо, ол токтой түжетен темдектерди чын тургузып болбос.

„Жуунтыда“ синтаксический ле пунктуационный таска-дулар берилген. Синтаксический таскадулар эрмекти ыл-гаштырарына, кычырарга ла бичиирге керектү, пунктуа-ционныйлары—токтой түжетен темдектерди тургузарына темиктирерге керектү.

„Жуунтын“ материалы учебникте берилген аайынча тургузылган. Таскадуларда берилген эрмектерди орус пи-сательдердин произведениелеринен, алтай литературный бичиктерден, П. В. Кучияктын ла Н. У. Улагашевтин произведениелеринен ле газеттен алган. Таскадулар бүт-күл тексттерден эмезе ээжилерге келиштире берилген эр-мектерден тургузылган.

Үредүчи, бойынын класснын үренчиктеринин билери-нен көрө, берилген таскадуларды бойы талдап берер учур-лу. Кезик жаан таскадуларды кычырып бүдүрерге берген, је ондый таскадулардын кезиктерин бичип те бүдүрерге кем жок.

Бу пособиенин једикпестери, тутактары керегинде үре-дүчилер бойларынын шүүлтезин Облоного эмезе Облнац-издательствого бичизин деп, сурап турыбыс.

Издательство.

A 2593

м

2

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. Н. Калашникова

5-БМВ-САПАТҢ

I. ЭРМЕК.

Эрмектин учында токтой түжетен темдектер.

1. Кажы ла бөлүктө канча эрмек, агылап алыгар, кажы ла эрмектин кийинине точка тургузып, текстти бичип алыгар.

1) Жас узак келбей турды калганчы неделеде айас күндөр болды кенетийин соой берди тегери бүркелди үч күн жанмыр жаады (Т.)

2) Энир кирди улус айылдарында отторын өчүрүп, уйуктап жаткылады бүгүн эрте уйуктаар керек малды эртен эрте откорорго чыгарар керек ончолоры терең уйкуда болды сок жаңыс Керек-Жок бойынын кааза айылында уйуктап болбой жаткан (П. К.)

3) Аза-Жаланда ийттердин үрүжи токтоды бир кезекке тымык боло берди Керек-Жок көзүн араай жумуп, эмен уйуктаарга сананды, же онын сергелен кулагына база башка солун табыштар угулды не болуп турганын Керек-Жок жарт билип болбоды (П. К.)

4) Күн өткөн карануй кирип бараткан бис агаштын ортозында жүргенис кушкаштардын уни там ла арайлап турган удабай ла карануй кирип, таныш орык жол көрүнбей барды

5) Жас келди суу жараттарынан ажа берди жаратта турган жыраалардын жүк ле бажы көрүнип турган мен кемеге отуруп алала, иүүн тургузайын деп, жыраалардын ортозыла бараткам

6) Бир күнде Катан-Коо кайкамчылу түш көрди: жакшы кара аттын көзүн ойорго, алмыс кускундар келип жадат Катан-Коо ойгонып келип, агас жакалу тонын тутты каалтазын кайра салып, күрентикке чыгып келди жакшы кара адын жазап жажырып салды коомой кара адын дезе акта армакчылап салды (Чөрчөктөн.)

2. Текстти эрмектерге бөлүп, точкаларын тургузып, бичип алыгар. Берилген текстке бажалык адап беригер.

1. Советский жерлерде жаңы городтор өзүп чыкты ороонубыстын телкеминде темир жолдор ло автомобильдер жү-

ретен жаны жолдор жазалды жаны күрлер ле жаны плотина-
лар жазалган керептер жүрер каналдар эдилген суулардын
агып барган жерлерин теренжиткен озогыда качан да бол-
богон жерлерде жер ижи жаранды журтхозяйственный куль-
тураларды өскүрер жаны эп-сүмелер табылды жалаңдарда
жаны өзүмдер үрендеп жадыбыс суу жок, күйгекке алдырып
турган жерлерди суактайтан каналдар эдилди өзүм жакшы
өспөйтөн кыртыштарды байыдып жарандырган сас жерлер
кургадылган кезик жерде агаштарды кезип салган, кезик
жерде дезе жагыдан отургускан.

(Н. Н. М и х а й л о в т ы н бичигени аайынча. Төрөлүстүг картасы-
нын жанында.)

3. Озо баштап суракту эрмектерди, онын кийининде кыйгылу эрмек-
терди бичип алала, олардо суракту ла кыйгылу сөстөрдүн алдына чийү
тартып салыгар.

Же бу не болды? Салкын кенетийин табарала, өлө
берди. Айландыра кей силкине берди. Тенери күркү-
реерге турган эмес пе? Слер жуукадан чыгып жа-
дыгар... Тенериден корголжын өңдү кандый жол көрү-
нет? Изү тыгып турган ба? Булут бүркөлип келет
пе? Өчөмүк жалкын жалт этти... Э, бу күкүрт-жалкын эмитир
ине! Эбиреде күн жаркынду чалып жат: андаарга эмди де
кем жок. Же булут там ла жаанап жат: онын ичкери жаны жең
ошкош болуп узай берди. Өзүмдер, жыраалар—ончозы ке-
нетийин барынкай өңдү боло берди. Туку ондо өлөн са-
латан сарай көрүнөт ошкош... Капшай! Слер жүгүрүп же-
деле, сарайга кирдигер. Кандый жаан жааш! Кандый кор-
кушту жалкын! Саламла жапкан жабыткыны өткүрө жараш
жытту өлөннүн үстине каа-жаа тамчы тамчылай берди. Кү-
күрт токтоды. Күн база ла жаркындала берди. Слер тыш-
кары чыктыгар... Эбиреде не ле неме кандый сүүнчилү
жаркындалат, кей кандый ару, кандый жеңил! Чечектердин,
жилектин жыды кандый жараш жытанат!

(И. С Т у р г е н е в. Агаш ла чөл.)

4. Эрмектердин учында турган токтой түжетен темдектердин учу-
рын айдып беригер.

Мылтык адатан жердин жанында, кичинекем акта, Тимур
Гейканы ла Симаны таап алды.

— Тимур, сени таайын бедреп жат. Ол сүрекей чугул-
дап турган ошкош.

— Э-э, мен барып жадым. Мен билерим.

— Сен бери ойто келерин бе?

— Билбей турым.

— Тима, бу не? Бис кемге де јаман этпегенибис ине. Сен билерин бе, киж и акту болзо...

— Э-э, билерим. Ол ак-јарыкта неден де коркыбай јат. (А. Г а й д а р д ы н бичигени зайынча. Тимур ла онын командазы.)

5. Текетти бичип тушта, точкаларды, суракту темдектерди ле кый-тылу темдектерди тургузып салыгар.

— Балдар, бери јууктада بازیгар ончозы мында ба
— Ончозы
— Кырага барарга суранган бедигер
— Суранганыс
— Слерди эртеннен ары аш одозын деп јөптөштибис
— Јөп
— Эки звеного бөлүнип алала, кажы ла звеного звенье-вой тудуп алыгар јарт па
— Јарт

(Ш е з л о б и н.)

6. Текетти бичип алыгар, || темдектин ордына точка, суракту темдек ол эмесе кыйгылу темдек тургузыгар. Олордын тургускан ээжизин јартап беригер.

1. Жения көзнөктин бозогозында јаткан телеграммаларды көрүп ийди || Ол коркый берди || Тыркыражып турган кылыла теллеграмманы ачты.

Баштапкы телеграммада мынайда бичилген:

„Бүгүн поездле өдүп барадала, түнде он экиден үч часка јетире айылда болорым || Городтогы квартирада сажыгар || Адагар ||

Экинчизинде:

„Тургуза ла кел || Түнде адабыс городто болор || Ольта ||

Жения чочып коркыган бойынча, час јаар көрди || Он эки часка он беш минут јеткелек болгон ||

Вокзалдын ары јанынан јууктап келеткен поездтин табыжы угулды || Жения оромго чыгара јүгүреле, буурайган башту кижиге—докторго учурады ||

— Јаманымды таштагар || Бу кандый поезд куулеп туры, билеригер бе ||

Доктор чазын чыгарып көрөлө, айтты:

— Јирме үч бежен беш || Бу бүгүн Москвага бараткан калганчы поезд ||

— Канайып калганчы || Онын кийининдегизи качан барар ||

— Онын кийининдегизи эртеп тура үч час төртөн минутта барар || Кызычак, не болуп барды || Сен ыйлап ту-рың ба || Айса болзо,сеге болужып берер аргам бар ||

— Жок, эмди јер үстінде меге кем де болужын јетирип болбос ||

(А. Г а й д а р д ы н бичигени аайынча. Тимур ла онын командазы.)

Кениткен ле кенитпеген эрмектер.

7. Текстти эрмектерге бөлүп, точкаларын тургузып, бичип алыгар. Кажы ла эрмектин баштачызын ла айдылачызын үстинең темдектен салыгар. Кенитпеген эрмектердин алдыла чийү тартыгар.

Јай өтти кўс база өтти кар түшти шуурганду соок кыш једин келди соок салкындар согуп турды агаштын ортозындагы куу агаштар кышкы ак кийимин сакып турдылар чибилер алдындагызынан артык јажара берди кар јаады баштапкы карга улус сўунди баштапкы јааган јаш карла анчылар андап баргылады агаштын ортозында ийттердинг уни кере тўжине угулды энирде анчылар одуларына јандылар.

8. Кениткен эрмектерди кенитпеген эрмектер эдип, эрмектерди бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. Олор турадан чыктылар. Олор чыктылар.

Олор турадан чыктылар. Эжик алдында өчөмүк одулар күйүп турды. Олордын јанында дежурный частьтын јуучылдары отургылады. Тышкары чеденнин јанында отряд турды. Ээртең салган аттар чакынын јанында бышкырыжат. Дивизиянын начальниги айландыра көрди. Ол кайучылардынг амадузын јартап берди.

(А. П е р в е н ц е в т и н бичигени аайынча. Володька—партизанның уулы.)

9. Баштачыны ла айдылачыны јартап турган эченг члендердинг кажызына ла көргүзү аайынча сурак берип, эрмектерди бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. Советский партизандар бштўнин кайучыларын тутты.

К а н д ы й партизандар?—советский, к е м д и тутты?—кайучыларын.

1. Јаскыда садтагы яблонялар ончозы јайылды. Көп чечектү агаштар кыскылтым-ак өңдү. көрүнөт. Олордын үстінде јалбырактый јенил көбөлөктөр айланыжат. Чечектер тўже берди, јалбырактардын алдынаң јажыл јилектер көрүнип келди.

2. Школдын огородына балдар кыштан ала кўлди јуугандар. Кўлле јарандырған јерде огородтынг ажы јакшы бўдет. Кажы ла бала эки көнөк кўл әкелген. Јерди канай-

да казып үрендейтенин үредүчи айдып берген. Морковьтын оогош үрендерин тобракла жүк ле эмеш бүркеер. Мырчактын жаан үрендерин теренжиде отургузар.

3. Кече салкынду күн болгон. Үренчиктер агаш аразына экскурсияга баргылаган. Балдар агашту жерге једерде, агаштардын шуулаганы угулган. Балдар коныстарды тудуп, кайырчакка салып алгандар. Онын кийининде ёж тудуп алдылар. Үренчиктер агаш аразында јилбүлү көп немелер көрди.

10. Баштачыга ла айдылачыга бир ол эмезе эки эченг членнег кожуп, кенитпеген эрмектерди кениткен эрмектер эдигер. Баштачыны ла оны јартап турган сёстөрдди айдылачыдан ла оны јартап турган сёстөрддиг тургуза тарткан чийүле бөлүп турыгар.

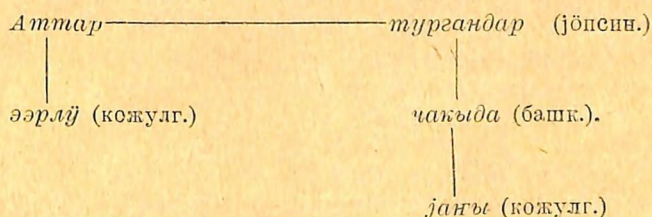
К ö р г ү з ү. *Бастыра советский албаты | амыр-эңчү учун тартыжып јат.*

1. Албаты тартыжып јат. 2. Күндер узады. 3. Оттор јарыды. 4. Туман көдүрилди. 5. Үредүчи куучындады. 6. Колхоз берди. 7. Хлопок өскүргилейт. 8. Агаштар отургузылар. 9. Туза јетирер. 10. Городтор төзөлдөр. 11. Лагерь болгон. 12. Балдар барды. 13. Суу агып јат. 14. Үндер угулды. 15. Түн кирди.

Эрмектин ичинде сёстөрдиг колболышканы.

11. Көргүзү аайынча эрмектердинг схемаларын тургузып, сёстөр канайда колболышканын көргүзигер (јөсөн. башкар. кожулг.) Башкарынар колбууда адалгыш кандый кубулткышта турганын айдып беригер, јөсинген колбууда—неде јөсининг турганын айдып беригер.

К ö р г ү з ү. *Ээрлү аттар јангы чакыда тургандар.*

1. Ыраакта өчөмүк оттор көрүнөт. 2. Эпчил кайучы билдирбезинен өдө конды. 3. Менин әжем орустап јакшы билер. 4. Боро самтар булуттар јабыс јылыжат. 5. Тал-табышту куштар койу агаштын үстиле элес әттилер. 6. Кызычактар агаш аразына эрте бардылар. 7. Кубаньнын элбек јалангынын агаштарынын ортозыла суулар агат. 8. Тепкишти төмөн көп улус түжүп баратты.

12. Көргүзү аайынча кажы ла эрмекти бирүзи бирүзиле колболышкан эжерлү сөстөргө бөлүп, озор канайда колболышканын жартап беригер. Баштапкы эжерэдиш баштачы ла айдылачыны чыгара бичип алыгар.

К ö р г ü з ü. *Јаан салкын јиктерде комудалду шуулап турды.*
1. *Салкын шуулап турды* (јөпсін.) 2. *Јаан салкын* (јөпсін.)
3. *Комудалду шуулап турды* (кожулг.) 4. *Јиктерде шуулап турды* (башк.)

Ат күнүн-күнге жаранып турды. Семиргенине кабыргалары билдирбей барды. Јаскыда атты одорго божодып ийдилер. Ат бу јуукта оору јатканын балдар ундуп салдылар. Балдар оору атка сүреен үрениже берген. Ат Ивась-тын кийининен јаантайын ээчип јүрөтөн.

(В. Василевская. Сивка.)

II. ЭРМЕКТИН ТӨС ЧЛЕНДЕРИ.

Баштачынын айдылары.

13. Текетти бичип алыгар, баштачынын алдына чийү тартыгар. Баштачы куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын, кандый кубулткышта турганын айдып беригер.

- 1) Јаңы чыккан јараш күн
Јебреп Кремльди јарыдат,
Советский орооннын улузы
Эрте таңда уйкудан турат.
Соок эзин удурат согот,
Оромдордо табыш угулат.
Төрөлимнин јүреги, сүүген городым,
Јакшы кондын ба?—деп, улус сурайт.
Чечектү, јараш јаскы ай
Элбек оромдордо јайылат,
Телкем јараш Москванын үстиле
Үнгүр кожондор угулат.

(В. Лебедев-Кумач.)

2) Бистин школдо пионерский отряд төзөлгөн. Бис школдын јанында стройго турдыбыс. Нина Васильевна биске пионер кандый болор учурлузын айдып берген. Мен бу куучынды угуп, сүүнип турдым. Ол тушта укканым әмдиге јетире ундулгалак.

(Советский Союзтын Геройы Иван Кожедубтын јүрүминен.)

14. Текетти бичип алыгар, баштачынын алдына чийү тартыгар. Баштачы куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартап беригер.

1. Бир, эки минуттын бажында тўлкўўрлер шыгырады, кем де тепкишти тўмөн түшкени угулды. (П.) 2. Бистин ороондо ончозы ўренип јат. 3. Јииттер кожондодылар, карыгандар угуп отурдылар. 4. Маргышкандардын бۆкөзи јенди. 5. Көп бичик кычырганы кижиге тузалу. 6. Спектакльда турушкандар чыгып келдилер. 7. Эки ат јарышты. Јеерени озолоп келди, кери дезе артып калды. 8. Олорго куучындажарга кўч. (Т.) 9. Кўнўн сайын јаньс өйдө турарга ўренер керек. 10. Нөкөрим Москвага ўренерге барган. Ол төрт јылдын бажында иштеерге келер. 11. Јуунда канча кижи болды? Јуунда төртөн алты кижи болгон. 12. Советский улустый билгир, јакшынак улусты кем де көрбөгөн. 13. Кинигалардан кычырып алганы кижинин ижине болужат. 14. Эртенгизи кечегизине түней болбос. 15. Залда „ура“ јаныланды. 16. Јеткерлў керекти бўдўргедий јалтанбас табылгай не? (Жууж.)

15. Кычырала, бичип алыгар. Баштачынын алдына чийў тартыгар.

Јалтанбас кижи јүрүмин кысканбайт,
 Оштўлерле каланту согужат,
 Башчынын јаркынду адын,
 Мааны чылап, јалтанбас апарат.
 Јалтанбастарла Сталин оморкойт.
 Јалтанбасты албаты сўуйт.
 Јалтанбастан ок коркыйт.
 Јалтанбасты јыда албайт.

(А. С у р к о в.)

Айдылачынын айдылары.

16. Текстти бичип алыгар, эрмекте айдылачы кандый глаголдорло айдылганын, өйин, бўдўмин эмесе зологторын айдып беригер.

1. Сен эртен рентгенге көрўн. Онын кийивинде ойто врачка бар. 2. Чөлдө ар-бүткеннин табыжына машиналардын табыжы кожулат. Бистин чөлдө машина јок јер таппазын. Кайда ла машиналардын кўркүрегени угулар. 3. Мен јаскыла суудан јаан чортоп туткам. 4. Таайы оны город јаар Баштапкы Майдын байрамына апарган. 5. Школды эбиреле сад отургузалык. Алтай јеринде яблонялар ла грушалар көптөзин. 6. Библиотекага Санаш баргай. 7. Бистин школдын ўренчиктери электростанцияга баргылады. 8. Школго кўнўн сайын јүр, уруктор божотпо. 9. Олөн ижинде колхозчылар ончозы мөрөйлөшти. 10. Јангы јылдын байрамына биске келзегер.

17. Кошмоқту айдылачынын адылу бөлүги куучып-эрмектин кандый бөлүктериле айдылып јат, јартап беригер.

1. Сары Каанның жакылтазы сүрекей кату болгон. (Ул.)
 2. Ырысту жүзүн башка жараштыра кожондой берди. (Ул.)
 3. Биске улдура желбер кичинек ийт магтап чыкты. 4. Сер-
 режа ла Валя ол жүрүмди азийда онойып баалап билбеген-
 дер. (Фад.) 5. Репин сүрекей жакшы журукчы болгон. 6. Эжем
 менен он жаш кире жаан болгон. 7. Эртең бистин кружокко
 колхозтын агрономы келер болгон. 8. Жаңы төзөлип тур-
 ган городко экскурсияга барарга турсы. 9. В.И. Лениннин
 адыла адалган Волго-Дон каналдын узуну жүс бир кило-
 метр. 10. Ол кече келетен болгон, же келбеди. 11. Жаңы клуб
 сүреен жараш болор. 12. Бу книга менин болгон.

18. Баштачы ла айдылачы неде жөпсинип турганын жартап айдып бе-
 ригер.

1. Мен колхозтын бозуларын азырап турым. Бир катап
 бисте Жееренек деп бозу бар болгон. Ол чыккан ла бойынча
 мөбөрөгөн. Уч тун амыр бербеген. Мен эркеледип, сыймап та
 турадым, же эш неме болбоды. Ветеринар эм берген кийи-
 нинде, бозунун мөбөрөйтөнн токтогон. Онын ичи оорыган
 эмтир.

2) Ада-Төрөл учун Улу жуу тушта Сталинград—бис-
 тин орооннын жүрүмнине сүреен жаан учурлу болгон.
 Бис ого ончобыс жакшы жуучылар болуп келбегенис: көп
 улус ондо жуулажып таскаган. Ондо эзен артала, онон
 ары жуулажып барган кижиси сыраңай өскө кижиси болуп ку-
 булган.

3) Сен Москвада болдын ба, метро көрдин бе? Бис өт-
 көн жайда Волго-Дон каналга барып жүрдибис. Эмди келе-
 тен жайда Москвага барарыс. Слер кайдар барарга
 тургыгар?

4) Ол ло тарыйын айылдын ээзи кайнап турган само-
 вар әкелди. Мен бистин жол баштачыбысты чайла күндү-
 ледим. Ол өбөгөн печкеден түшти. (II.)

19 Баштачыны ла айдылачыны таап алыгар. Олор куучын-эрмектин
 кандый бөлүктөрилө айдылганын жартагар.

I. 1. Август айдын учы жаар кей соой берет. 2. Бис
 күрдин жанына токтодыс. 3. Волга узун да, жалбак та.
 4. Ончозы ишке барды. 5. Таш көмүр—бистин орооннын
 сүреен керектү байлыгы. 6. Менин нөкөрүм—жакшы шахма-
 тист. 7. Бистин класста кандый ла национальностту
 балдар үренип жат. Көп сабазы алтай балдар, беженнен
 ажыра орус, жетүзи украинец, үчүзи казах, бирүзи татар.
 8. Колхозчылар мөрөйлөшти. Олор ишти ойноп озо бү-
 дүрди. 9. Төндө турган жаңы тура—бистин колхозтын
 конторазы. 10. Карандаштардын бежүзи менин, бежүзи

сыйынымнын. 11. Бистин ороондо кижинин күчин ийтен класстар јок. 12. Он тогустан јетини айрыза, он эки болор. 13. Менин адам заводто иштеп јат. Ол стахановчы. 14. Бистин колхозтон көп улус Главный Туркменский каналда иштеерге барды. 15. Тетрадька башка-башка чернилала бичиирге јарабас.

II. Бир солдат јууда болгон. Ол шыркаладала, јыгылып калган. Онын кыймыктанар аргазы јок болгон. Ол эки күн јаткан. Экинчи күн энирде солдатка ийттин табыжы угулган. Онызы Гайка деп атту санитарный ийт болгон. Ийт шыркалу солдаттын јанына мантап келген. Онын арказындагы кызыл кресттү сумкада бинттер ле эмдер бар болгон.

Солдат бинттерди алала, шырказын танып алгач.

Ийт дезе бойынын улустарына барала, оморды шыркалу кижиге баштап экелген. Онойып ийт шыркалу јуучылды блүмнен айрып алган.

(Санитар ийт.)

20. Тегин айдылачынын алдына чийү тартып салыгар. Кошмоқту айдылачы куучын-эрмектин каядый блүктеринен бүдүн турганын айдып беригер.

1. Петя колхозто темир согор ус болгон. 2. Фрунзе Украинадагы ла Крымдагы черүлердин командующийи болгон. 3. Советский Союзтын Коммунистический партиязынын он тогузынчы съезди бир мун тогус јүс бежен эки јылда октябрь айда болгон. 4. Главный Туркменский каналдын узуну бир мун бир јүс километр болор. 5. Бистин шкодо бүгүн, байла, кино болор. 6. Советский албаты, немецкий фашисттерге удурлажа јуулажып, исторический улу јенү алган. 7. 1917 јылда октябрьда ишмекчилер ле крестьяндар Совет јанды төзөп алгандар. 8. Эки күннин нормазын бир ле күнге бүдүрип салды. 9. Куучын там ла јилбүлү болуп турды. 10. Кажызы ла стройго турды. 11. Адазы үредүчи болгон. 12. Витя Малышев оорыган. Эмди ол јакшы болгон. 13. Бистин класстын үренчиктери ончозы кичеенип үренген. 14. Мал ижинде турган колхозчылар үчјылдык агрозоотехнический шкодо үренгилеген.

21. Тексти кычырала, кажы ла эрмектин баштачызын ла айдылачызын таап алыгар. Кажы ла айдылачы тегин бе, кошмоқту ба, ол куучын-эрмектин каядый блүгиле айдылганын јартап беригер.

ЛИПА.

Липанын јалбырактары јымжак. Чечектеринин јыды јараш. Будактары туш-башка айрыланып калган. Онын көлөткөзинде серүүн. Липа кижиге јаап туза јетирет.

Орто жайда липанын койу бүринде сүреен көп адарулар учуп жүргилейт. Олор онын чечектеринен мөт жууп турат. Липа көп өзүп турган жерде адаруны да көп туткылайт. Липадан алган мөт бастыра жерлерде макталат.

Липадан тура тударга жарабас. Же онон өскө немелерди эдерге сүреен жарамыкту. Липанын дресиназын бычакка да кезерге жакшы, будуктаарга да жакшы. Онон аяктар табактар, кадкалар, ойынчыктар ла жүзүн-базын жазалдар эдип жат.

Же анчадала липанын терези жаан тузалу.

Онын терезин сууга салып жибидип жат, онын кийининде онын ич жагындагы кыбынан мочало эдип жат. Липанын терезинен тозоктор эдип жат, абранын ла чанактардын үстине жайатан төжөнчик эдип жат. Жаш липалардын терезинен элгек өрөр, армакчы кадар.

Кошмокту айдылачыда тире тургузары.

22. Эрмектерди бичип алыгар, баштачынын алдына жагыс чийү, айдылачынын алдына эки чийү тартып салыгар. Тире тургускан учурын жартап беригер.

I. 1. Жай—өлгөн белетеер өй. 2. Советский учёныйлар—ар-бүткенди жалтанбастан кубултып, оны бойына бактырып турган улус. 3. Сталин—бистин жуучыл магыбыс. Сталин—життердин ийдези. 4. Советский лётчиктер—телекейде эн артык лётчиктер. Олорды албаты Сталиннин шонкорлоры деп, учурлу адап жат. 5. Россия—самолёттын төрөли. 6. Июнь ай—жайдын баштапкы айы. 7. Мичурин—улу орус учёный-садөскүречи. 8. Бистин Төрөлис—жаны ырысту жадын-жүрүм төзөп турган советский албатылардын улу билеги. 9. Тайга—ол элбек жерде койу агашту жер. 12. Пионерлер—комсомолдын солынтызы.

II. Таш көмүр—бистин Төрөлибистин эн баалу жөбжөлөринин бирүзи. 2. Ийне түктү өж—ужтын балдарына сыраңай жеткерлү өштү. 3. Салкын дегени—ол кейдин кыймыктанганы. 4. Альпалар—Европанын эн жаан туулары. 5. Пионер—ончо балдарга жозок. 6. Кайучылар—жартын айтпас, куучындарга куүнзебес улус. 7. Ырысту албаты—баатыр күчтү, кожоны онын жыргалду! 8. Семён Шулга—атту-чуулу талайчы. 9. Аштын түжүмүн бийиктеткен кижиге—чактын-чакка мак. 10. Күс—түндүк райондордо плодовый агаштар отургузарга эн артык өй. 11. Улус—бистин орооннын эн байлык жөбжөзи. 12. Амыр-энчү—бистин жайым ла ырысту жүрүмбис.

23. Керектү жерлерге тире тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Иван Никитич Кожедуб сталинский авиациянын мактулу шонкоры, Советский Союзтын үч катап Геройы. 2. Александр Иванович Покрышкин бистин орооннын аттуулу лётчиги, Советский Союзтын үч катап Геройы. 3. Комсомол менин жүрегимнин жалбыжы. (*Маяк.*) 4. Москванын метрозы телекейде бар метролордон ончозынан жакшы. 5. Киттер тындулардын эн жааны. 6. Колхоз ол улу ийде-күч. 7. Алтайдын туулары бийик, жаңы туулар. 8. Бу жер бистин төрөл жерибис. 9. Бистин ороондо заводтордын ээлери ишмекчилер бойлоры. 10. Колхозтын ээзи онын члендеринин текши жууны. 11. Жаан завод бүткүл городтый көрүнөт. 12. Москва бистин төрөлибистин жүргү. 13. Комбайн журтхозяйственный машина.

24. Баштачыны бир чийүлө, айдылачыны эки чийүлө темдектеп, текетти бичип алыгар. Керектү жерге тире тургузып, онын учурын жартап беригер.

1. Иш улу иде-күч. (*Глад.*) 2. Жүрүм кеен ле кайкамчылу. (*Маяк.*) 3. Менин эжем Москвага барар. Ол үредүнийн отличниги. 4. Менин кожондорум күнге, жүрүмге ле тартыжуга ийделү кычыру. (*Жар.*) 5. Азия жер-телекейдин сүреен жаан бөлүгү. 6. Амыр-энчү журтаарга амадан турган Германский демократический республика төзөлгөн Европанын историясында сүреен жаан бурулта эткени. 7. Большевиетский санаа-шүүлте бистин сырагай ийделү жуу-жепселибис. (*Маяк.*) 8. Кожон до, стих те ол бомба ла мааны. Кожончынын үни де классты көдүрүп жат. (*Маяк.*) 9. Жердин устинде кижжи болуп жүрери жамыдан жаан жамы. (*М.Г.*) 10. Мен орус кижжи, мен социализмнин уулы, Советский Союзтын гражданы. (*В.Г.*) 11. Суу бастыра ар-бүткеннин жараш чүми. (*Акс.*) 12. Агаштар суунын коручызы. (*Акс.*) 13. Дуб бек агаш. 14. Тайгада эн жакшы ой августтын учы ла сентябрьдын башталганы.

25. Керектү жерге тире тургузып, текетти бичип алыгар.

I. Волганы ла Донды бириктирген каналдын узуну жүс бир километр. Бу канал үч задача бүдүрүп жат. Баштапкы задача Балтийский, Ак, Каспийский, Азовский ле Кара талайларды керептер жүрүжетен суу жолло бириктирери. Экинчи задача сүреен көп электрический энергия берери. Үчинчизи көп мун гектар жерлерди сугарып, ондо бийик түжүмдү аш ла оной до өскө өзүмдер өскөдий аргалу адери.

II. Советский Черү өштүлөр жалтанатан ийде-күч. Советский Черү СССР-дин ишкүчиле жаткан албатызынын амыр-энчү ижин корып жат. Бистин албатынын талдама

уулдары Советский Черүге барат. Советский Черүде служить эдери кажы ла советский гражданинниң агару молузы.

III. Баку нефтяной ло машиностроительный промышленностьын төс јери. Ол город революционный движениеде јаан учурлу болгон. Ондо нөкөр Сталинге кожо Орджоникидзе ишмекчилердин тартыжузын башкарган, ондо Сергей Миронович Киров иштеген.

Кировабад Азербайджанның экинчи промышленный төс јери. Мында учук ирип, бөс эдетен јаан комбинат, чекпен эдетен фабрика, ошондо өскө предприятиелер тудулган.

Азербайджан хлопок өскүреринде јаан учурлу јер. Ондо климат кургак, изү. Азыйда ондо торт өзүмдер өспөйтөн. Эмди јерди суактап турган шылтузында ондо сүреен јакшы хлопок өзүп јат.

26. Керектү јерде тире тургузып, куучынды бичип алыгар, айдылачынын алдына чийү тартып салыгар.

АГАШТЫҢ УЧУРЫ.

Агаш аштын коручызы. Ол јаныс ла орооннын албасты-хозяйствозына керектү болуп турган эмес: агаш онойдо ок кижинин сукадыгына тузалу ару кейдин коручызы болуп јат. Агаштар јерди сүрекеј јакшы кееркедип, јараш кеберлү эдиң, чүмдеп турат. Агаш бистин байлык јөбжөбис. Агаш бисти күйгектен корулап ла аргадап јат. Эбиреде агаштар отургускан јалаңдарда јуртхозяйственный өзүмдер бийик түжүм берет. Агаштар аштын бийик түжүми учун тартыжуда бистин болушчыбыс. Бистин орооныбыс агажы сүреен көп держава. Агаш керегинде бистин наука эң озочыл наука.

Советский јан башталганынан ала партия ла башкару агаштарды корып, оны өскүрерине јаан ајару салып јат. Ар-бүткенди кубултары јанынан бистин ороондо иштер анчадала Ада-Төрөл учун Улу јуунын кийининде көп өткүрилген Волгада, Днепрде, Дондо ло Аму-Дарьяда көп тоолу, јаан ийде-күчтү плотиналар ла каналдар бүдүп јат. Олордын јанына көп агаштар отургузылар.

Ар-бүткенди кубултар јанынан мындай јаан иш историяда качан да болбогон.

(К. Паустовскийдин бичигени аайныча.)

Баштачы ла айдылачынын јӧпсингени.

27. Скобкада берилген глаголдорды эрмектин учуры жайынча баштачыла јӧпсиндирип, керектӱ кожултаарын тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

К о р г у з у. Озогы тушта албатынын канын камдар, жайзандар, байлар ичтендер.

1. Озогы тушта албатынын канын камдар, жайзандар, байлар (ич...). 2. Байлардын малын кабырып јӱретен кудучилер бойынын кожонын кыйынду јӱрӱмге (келиштир...). 3. Байрамга озочыл ишмекчилер, атту-чуулу колхозчылар, мактулу учӱныйлар (жуул...). 4. Малчы ла Ак Шанкы чйи бӱринен жапаш (эт...). Олор јерден, суудан андап-куштап, курсак кийимди таап (јӱр...). (Ул.). 5. Эзендеги јылда бис колхозтын бастыра иштерин машиналарла (бӱдӱр...). 6. Кичине кызычак уӱрезиле (ойно...). 7. Иван Калита Кремльди эбиреде дуб тоормошторло јаны стене (тут...). 8. Атту чуулу трактористка Паша Ангелина жуу тушта Казахстанда (иште...). 9. Бистин уренчиктердин эжузи Крымга (бар...). 10. Бистин уренчиктер ӱткӱн јылда колхозтын ӱлӱн ижине (болуш...). 11. Барбан адазыла амырайтан турага (бар...). 12. Уреду башталганынан бери эки ай (бол...). 14. Колхозтын строительный бригадазында јирме кичи (иште...). 14. Жуунга кӱп улус (жуул...).

15. Аралдын јанында ӱзӱктӱ эки боро ат кабыруда (јӱр...). (Т.) 16. Тӱрт кайучы кемеге (отур...). 17. Јузун ле јууӱр ӱндӱ куштар будактардын ортозында учуп (јӱр...).

28. Эрмекте баштачы тооломолу айдылганда, айдылачы кандый тоодо турганын ажарып кӱригер. Баштачынын алдына жагыс чийу, айдылачынын алдына эки чийу тартып салыгар.

1. Ол јалаґда эки јажыл карагай турды. (Н.). 2. Керепте бисле кожо эки уулчак болгон. 3. Бир уулчак олоп бараткан. 4. Деревненин учында алты јаны тура тулган. 5. Јолло уч броневик ӱтти. 6. Тӱртинчи класста одус тогус уренчик болгон. 7. Февраль айда јирме сегис ол эмезе јирме тогус кун болот. 8. Кажы ла јылда он эки ай болор. 9. Бир бӱрӱктин алдында тӱрт карындаш туры (стол). 10. Он эки мӱркӱт, уч јус алтан беш баарчык жагыс јымыртка салды (јыл). 11. Айылда он эки кичи отурды.

29. Точкалардын ордына айдылачынын кожултаарын кожуп, бичип алыгар.

1. Бу оромло јаантайын кӱп улус јӱр... 2. Пионерлердин кезиги лагерьге бар..., кезиги дезе Алтын-Кӱл јаар

экскурсияга бар... . 3. Өлөң ижинде колхозчылардын көп сабазы нормазын ажыра бүдүр... . 4. Балдардын көп сабазы экскурсияга бар..., бир кезеги артып кал... . 5. Амыр-энчү учун тартыжуда ак санаалу улус ончозы туружа... . 6. Жуунда үредү керегинде көп куучындар бол... . 7. Бир канча жорыкчылар коңор деп шүүш... . 8. Революциядан озо Россияда бичик билер улус ас бол... . 9. Ишмекчилердин эң артык деген бөлүгү гражданский жуу тушта фронттордо ат-нерелү жуулаш... . 10. Бистин школго бир канча жаны үренчиктер кел... . 11. Эки уулчак стенгазет бичи..., үч кызычак класстын ичин жарандыр... . 12. Он беш үренчик экскурсияга бар... .

III. ЭРМЕКТИН ЭЧЕНИ ЧЛЕНДЕРИ.

Дополнение.

30. Каяы ла эрмекте сурактың ордына бойыгар сананып тапкан до-
полнении бичийле, ол кандый кубулкышта турганын айдып беригер.
Башкарып турган сөстин алдына чийү тартыгар.

1. Кунчыгыш кызыл (неле?) бүркеди. 2. Бис агаш ара-
зында (жемге?) учурадыс. 3. Болот (неден?) кату. 4. Не-
мецтер (келди?) шылаарда, ол унчукпады. 5. Салкын араай
өнөлөп, (нени?) ачып ийди. 6. Пионерлер (неге?) барды.
7. Жаңы (нени? жемге?) тудуп жадылар. 8. (Неде? неге?)
табарткан балыкчылар жүк арайдан ла аргадангандар.
9. Терен (ненин?) алдындагы жер тонбойт. 10. Тимуровец-
тер (келнин? неге?) болужарга келдилер. 11. (Келме?)
Иштин Кызыл Маанызынын ордени бар. 12. Кече (кем-
нен?) телеграмма алдыбыс. 13. Ан (неден?) түжүрө ман-
тады. 14. Удаан жок баштапкы (ненин?) түшкенин көр-
дим. 15. Совет орооннын пионерлери, (жемге?) тузалу бо-
лыгар!

31. Дополнении таба, ол кандый суракка каруу берип турганын,
кандый сөскө баштанганын ла куучы-эрмектин кандый бөлүгиле ай-
дылганын айдып беригер.

I. 1. Булут тенерини там ла тыгыда бүркеп турды.
2. Энем Балакага ла Садуга костюмдар садып берди.
3. 1917 жылда Россиянын албатылары каанды антарып
салды. 4. Көп советский улусты фашисттер кыйнап өл-
түргендер. 5. Бис көлгө балыктаарга бардыбыс. 6. Мен
баштапкы рядта, экраннан көзимди албай, көрүп отур-
дым. 7. Менге коштой Вани Чудков деп пионер отурган.
II. 1. Аттанын талламазын кыра сүрөргө ийген. 2. Бал-
дардын ончозында үредүге керектү бичиктер бар. Худо-

жественный бичиктерди ологро библиотекада берип јат. 3. Парижтин бир оромын, ишмекчилердин некелтелери аайынча, Сталиннин адыла адаган. 4. Французский албаты бойынын коммунистический партиясын сүреен тооп ло сүүп јат. 5. Колхозторго јурт хозяйствозын ла культуразын көдүрерге советский јан болужып јат. 6. Столдын үстине мен көп бичиктер салдым. 7. Күн кырдаң чыгып келди. 8. Аш-курсакты ару аяк-казанда тударга кичеени гер. 9. В. И. Лениннин адыла адалган каналла эмди көп керептер жүрүжип јат. 10. Черүдеги агамнан письмо келди.

Чике ле косвенный дополнение.

32. Дополненини таап алыгар, кажы ла дополнение чике бе эмезе косвенный, а, айдып беригер. Ологро керектү сурактар тургузыгар.

Матрёна деп јаанак эчкизин таппай калды. Күдүчи эчкилерди ончозын айдап экелген, јаанактын эчкизи дезе јок. Јаанак санааркап ёйлаган. Бойынын эчкизин бедреп барар аргазы јок болгон.

Јаанакка пионерлер келди. Олог шыйдынып алала, агаштын ортозына баргылады. Бедреп-бедреп, эш неме таппадылар. Карангуй кире берди.

Агаштын ортозыла базып жүрген эчки дезе, балдардын табыжын угуп ийеле, олог јаар басты. Эчки базып келедерде, кургак јалбырактар шылырап турды. Балдар табыштан коркыйла, качып жүгүриштилер. Јүгүрип барадала, эмеш токтой түштилер. Бир бала айтты: „Балдар, ол эчки эмес пе?“

Јалтанбастар ойто бурылала көрзө, чындап та балдар јаар эчки келетти. Балдар эчкини мойынынан буула буулап алала, айылы јаар айдап экелди. Эчкизинин табылганына Матрёна јаанак сүреен тын сүүнди!

33. Баштачыны ла оны јартап турган сөстөрдн айдылачыдан ла оны јартап турган сөстөрдн тургуза тарткан чийүле бөлүп салыгар. Дополненини алдына чийү тартыгар, ол кандый кубулткышта турганын айдып беригер.

К ö р г ү з ү. Илывичтин лампочкалары бастыра ороонды јарыдып јат.

1. „Кызыл Путиловец“ деп завод тракторлорды Поволжьеге ийиш турган. 2. Төс јердин райондоры кунчыгыштагы, түндүктеги, түштүктеги райондорго болужып турган. 3. Олег јааназын сүрекей јакшы кичи деп көрөтөн. 4. Вийекте ле Варнаузда јангы төзөлгөн заводтордын эткеп немелери бастыра ороонго таркап јат. 5. Витя биб-

библиотекадан алган бичикти кычырды. 6. Болот чойдон кату. 7. Машинанын башка-башка частытарын моторлор кыймыктадат. 8. Машинала тузаланганы ишти түрген де, жеңил де бүдүрер арга берет. 9. Экскаватордын сускузынан машинага балкаш бойы урула берет. 10. Биске Польшанын бир школында үренип турган балдардан письмо келди. Бис олорго каруузын ийдибис. 11. Гусеничный тракторды сананып тапкан кижги бойы алдынан үрөнгөн механик Блинов деп орус кижги болгон.

34. Берилген сөстөрдү тузаланып, эрмектер тургузыгар, берилген кажы ла адалгыш баштапкы эрмекте баштачы болзын, экинчи эрмекте—чике дополнение болзын.

К ö р г ү з ү. *Советский Союзтын төс города Москва болуп жат. Кандый ла советский кижги Москваны бойынын города деп айдат.*

Сал, туу, амыр-әнчү, күр, күйгек, чөл, улус, аш, албаты, эжик, кожон.

35. Дополнениелерди таап алыгар, дополнениелердин кажызы чике, кажызы косвенный, айдып беригер.

1. Олор памятникти таштын үстине тургузып салган. 2. Бис аштын түжүмине сүүнөрибис. 3. Изү болголокто, чөлдү жерлерди өдөр деп јөптөштилер. 4. Серёжа адазыла кожо барарга сүреен күүнзөп турган. 5. Талайчылар өштүнин самолёдын түжүрө аттылар. 6. Өштүлерди орудие-лерден үзүк јок адып турган. 7. Мен төңөзбккө туруп алдым. 8. Койу туман јерди бүркеди. 9. Ишмекчилер план-ды өйинен озо бүдүрерге мендегилейт. 10. Пионер үредү-де сондобоско кичеенет. 11. Колхозто јашөскүрим сүүнчи-лү, омок кожондор кожондойт. 12. Сенде јүзүн-базын өндү карандаштар бар ба?

Определение.

36. Скобкада берилген определениелерди учуры аайынча келижип турган јерге тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

К ö р г ү з ү. *Узун јажыл агаштар салкынга јайканып тур-дылар.*

1. Агаштар салкынга јайканып турдылар (*узун, ја-жыл*). 2. Күн кобыларды ла јаландарды изидип турды (*изј, јайгы*). 3. Границаларды бистин пограничниктер тү-ни-түжиле корып турат (*советский*). 4. Колхозтордын ја-ландарында аш өзөт (*учы-күйүзи јок, бийик тјјсјмдј*). 5. Албаты коммунизмнин стройкаларын амыр-әнчү болоры

учун, ырыс болоры учун бүдүрүп жат (советский, улу). 6. Бешжылдыктар бистин төрөлионисти кубултып салды. (сталинский, ырысту). 7. Алтайдын тууларында көп аңдар бар (эң баалу). 8. Стахановецтер—ол бистин орооннын ишмекчилери (эң артык). 9. Суунун жанында кыр бар (жаан, бийик). 10. Койноок аралга кирди (жоржынчак). 11. Сноптор кырада жергелей тургылай берет (жараш жыт-ту, эптү).

37. Эрмектерди бичип алыгар. Определение куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын, кандый сөстөрдү жартап турганын айдып беригер.

1. Кызыл жараш свёклалар кырада өзүп жаанады. 2. Үренчиктердин кышкы каникулдары башталды. 3. Улу Октябрьский социалистический революция 1917 жылда болгон. 4. Онын жери Ондойдо. 5. Советский Черүний айалгазы уур болгон жерге нөкөр Сталин барып туратан. Сталиннин келгени советский жуучылдарга жаантайын улу сүүнчи болуп туратан. 6. Старший лейтенант Шуклиннин батареязы бштүни оодо согорына жаан болужын жетирген. 7. Кааннын башкарузы Шевченконы революционный стихтери учун жаргылайла, он жылга солдат болорго аткарган. 8. Миллиондор тоолу советский албатынын жалын-жүрүмү жылдын сайын жаранып тууры. 9. Коммунистический партиянын он тогузынчы съездинин чыгарган жөптөрин бастыра советский албаты сүреен жаратты. 10. Бистин колхозтордо жаан таш туралар, жакшынак школдор, клубтар, мал туратан дворлор, ийде-күчтү электростанциялар көптөй берди. 11. Бежинчи бешжылдык план, алдындагы да пландар чылап ок, бйинен озо бүдер.

38. Карарта базылган сөстөр эрмектердин кажызында определение, кажызында баштачы эмезе айдылачы болуп жат, айдып беригер.

1. Менде болот бычак бар. Болот—бычак эдерге сүреен жакшы металл. 2. Адучы таш тура тудуп алды. Бу таш туранын толгыгынан кодорылган. 3. Нөкөримнин китепчелери жаантайын жуунак жадат. Бу китеп нөкөримнин. 4. Бистин садта кызара берген викториялар бар. Бистин садта викториялар кызара берген. 5. Түк меелейлү жүрерге жылу. Түк меелейден эмеш артып калды. 6. Кайын чана бек болотон. Кайын—чана эдерге жарагадый агапш.

39. Берилген определениелерди тузаланып, күс керегинде кичинекей сочинение бичигер.

Жылу, кеен, жыргалду, алтын талайдый, жүзүн-жүүр, сары, чокыр кебистий, ашту, байлык, бийик түжүмдү, баштапкы соок, семис, жаңы, жажыл, кичеемкей, жарамыкту.

Жөмөлтө. Жөмөлтөдө чийүчек тургузары.

40. Берилген примерлерди бичип алыгар. Жөмөлтөнүн алдына чийү тартыгар.

1. Советский Союзтын албатылары биригип, бойынын Ада-Төрөлин жеткерлү өштүдөн-фашизмнен корып алгандар. 2. Мен ол танкла фашисттердин уйазына—Берлинге жөнүчи болуп кирдим. 3. Поэт-революционер Тарас Шевченко 1814 жылда чыккан. 4. Мен канайып герой-лётчик болгонымды угарга, балдар жаантайын жилбиркеп сурап жат. (И. Кож.) 5. Капитан Гастелло—лётчик-герой ло мактулу сталинский шонкор. 6. Лётчик-пилоттор ыраак жерлерге учкылай бердилер. 7. Пионерский слёт керегинде кожон-жалкын жайылып бар! (Маяк.) 8. Талайлар-тегистерди кечип барыгар. (М. Исак.) 9. Атту-чуулу Пржевальский-жорыкчыны советский албаты качан да ундубас. 10. Кулибин акча-жөбжө табарга жилбиркебейтен. 11. Чендек-тракторист планды бүдүрерге кичеенип туры. 12. Волго-Дон канал бүдүп калган. 13. Кадын суу Алтай жеринде агып жат.

41. Керектү жерде чийүчекти тургузып, берилген эрмектерди бичип алыгар.

1. Курсакта агылу немелер витаминдер болор учурлу. 2. Нина вожатый балдарды сууга эжинерге апарды. 3. Кызыл-күрөң ташты руданы магнитный туудан таап жадылар. 4. Спортмендер чаначылар мөрөйгө барды. 5. Койондор кулугурлар түргөн барыгар. 6. Ленинградты бис город герой деп адап жадыбыс. 7. Илья депутат райсовете учинчи жыл иштеп жат. 8. Совхозко жаны агроном зоотехник келген. 9. Поезд станция Свердловско жууктап келди.

42. Скобкада берилген сөстөрдү эрмектин учуры аайынча эрмекке-кожуп, примерлерди бичип алыгар.

К ö р г ү з ү . „Льговто“ Тургенев Сучокло тушташканы керегинде куучындайт (произведении). „Льгов“ деген произведениеде Тургенев Сучокло тушташканы керегинде куучындайт.

1. „Малчы-Мергенде“ Улагашев баатырлар бөкбө, ийделү, жалтанбас болгонун, төрөл жеринин корузында турганын көргүскөн (поэма). 2. „Узникти“ Пушкин ссылкада бичиген (үлгер).

3. „Арбачыда“ П.В. Кучияк озогы жокту үй кижинин жүрүмин көргүскөн (произведение). 4. „Бүрлерде ле тазыларда“ Крылов мактанчак, кей, алдын-кийинин ондонбос бай помещиктерди электеп жат (басня). 5. „Жиит гвардияда“ А.Фадеев краснодонеттердин немецтерге удурлажа тартыш-

кавын көргүзүп жат (роман). 6. „Алтайда“ П.В. Кучияк Алтай озогы тужында кандый болгонын ла эмди жаны Алтайдын кандыйын көргүскөн (үлгөр). 7. Бистин колхозтын эң артык малчылары керегинде „Огонёкто“ бичилген (журнал). 8. „Алтайдын Чолмонында“ коммунизмнин улу стройкалары керегинде көп куучындар бичилип жат. (газет). 9. „Адыжок“ ло „Таштар кожондойт“ орус тилге көчүрилип, кепке базылган (произведениелер). 10. „Таң-Чолмондо“ саадырып турган өйдиг туркунына бежен центнер сүт беретен уйлар бар (колхоз). 11. Миша Могоульчин „Ар-текте“ амыраган (пионерский лагерь).

Јерин көргүзүп турган обстоятельство.

43. Јерин көргүзүп турган обстоятельстводорды таап алыгар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиде айдылып турганын, кандый сөскө баштанып, кандый суракка каруу берип турганын көргүзгөргө.

1. Мында улус парктагы тындулардын жүрүмин көрүп турдылар. 2. Ыраакта койу агаш көрүнөт. 3. Бис өзөккө түштибис. 4. Түндүктө соок, Топту тенис бар. 5. Боргой Тукеев городто жүртаган. 6. Өткөн жайда мен Кавказта болдым. 7. Экскурсияга барып келдибис. 8. Менин ороонымда кажы ла кижиге түнөй праволу. 9. Волга түштүк жаар ууланып аккан. 10. Барнаулга конференцияга барган делегаттар ончозы жанып келдилер. 11. Анчылар кырда эки түлкү көрдилер. 12. Кинодон эрте жанып келдим. 13. Пионерлер музейге барып жүргөн.

44. Скобкада берилген сурактардын ордына јерин көргүзүп турган обстоятельстводорды бичип, эрмектерди кенгидип салыгар.

К ө р г ү з ү. Кўскиде ак койондорго јаланда коомой.

1. Кўскиде ак койондорго (кайда?) коомой. 2. (Кайда?) Пушкиннин жаан портредин көрдим. 3. (Кайда?) оромдор узун, элбек, түп-түс. 4. Колхозчылар (кайдар?) лекция угарга барып јадылар. 5. Бис (кайда?) сад отургустыс. 6. Мен (кайдар?) үренерге барарым. 7. Көп кушкаштар кўскиде (кайдар?) уча бередилен. 8. Сууны јакалай барган капчал јол (кайдар?) бурулат. 9. (Кайда?) көп таш көмүр бар. 10. (Кайда?) сүреен јараш мрамор көп. 11. Кўскиде малды одордон (кайдар?) апаргылайт. 12. (Кайдан?) экскурсанттар келген. 13. Илья бойынын бала тужын (кайда?) өткүрди. 14. Мен (кайдан?) келдим. 15. Керептер (кайдар?) кирди. 16. Жаан завод (кайда?) турды. 17. Ай кенетийин (кайдан?) көрүне берди. 18. Нөкөрим (кажы јерге јетире?) эжинип келди.

Өйин көргүзип турган обстоятельство.

45. Өйин көргүзип турган обстоятельстволорды таап алыгар, озор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын, кажы ла обстоятельство кандый сөскө баштанганын, кандый суракка каруу берип турганын жартап берерге белетенип алыгар.

1. Бис жайгыда Новосибирск жаар барарыбыс. 2. Кече шуурган болгон. 3. Азыйда алтай улустын жүрүмн шыралу ла кыйынду болгон. 4. Эзенге жетире сыйыным националь- ный школдо үренер. 5. Орто үредүлү школдордын үредү- чизи болорго институтта төрт жыл үренер керек. 6. Туш- ке жетире жаны тудуп турган электростанциянын жанында болдыбыс. 7. Балдар детсадка жети жашка жетире жүргилейт. 8. Бир мун тогус жүс бежен бир жылда август айда Гор- но-Алтайскта научный конференция болгон. 9. В. Маяков- ский 1930 жылда жада калган. 10. Бистин албаты жылдын сайын 5-чи декабрьда Сталинский Конституциянын күнин байрамдайт.

46. Өйин көргүзип турган обстоятельстволорды эрмектин учуры аайынча келиштире точкалардын ордына тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Деревнеде ... электрический оттор күйе берди. 2. Мен школдо ... жыл үренип турым. 3. Россияда помещиктер- дин ле капиталисттердин жанын ... жоголткон. 4. Горно- Алтайский автономный область ... төзөлгөн. 5. Бастыра улус (канча часка) ... кичеенип иштеди. 6. Мешкелерди ... жууп туратан. 7. Кар ... кайылып жат. 8. Поезд ... түн ортозында, ... келер. 9. Бис ... эртен тура, ... келерибис. 10. Кышкыда бүрүнкүй ... кирет.

47. Бу берилген сөстөр өйин көргүзип турган обстоятельстволор бо- лор эдип, эрмектер сананып бичигер.

Озогыда, кече түнде, 1918 жылда, күнүн сайын, тудуш- ла, үредүлү жыл башталган соңында, 1941 жылдан ала 1945- жылга жетире, кыштын учына жетире, баштапкы июньда, 1917 жылда, узактан бери.

Шылтагын көргүзип турган обстоятельство.

48. Шылтагын көргүзип турган обстоятельстволорды таап алыгар. Озор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын, кандый сөскө баш- танганын, кандый суракка каруу берип турганын жартап беригер.

1. Урокты билбегенинен унчукпай отурбаска, берилген жакытаны күнүн сайын бүдүрүп турар керек. 2. Болор- болбос керек учун өөркөшпөгөр. 3. Уйкузыраганымнан

нени де айдып болбой турдым. 4. Соокко тонгонымнан колдорым кабышпай барды. 5. Күнүн сайып эртен тура зарядка эдип турганымнан улам су-кадыгым жаранды. 6. Павлик сүүнгөн бойынча тышкары чыгара жүгүрди. 7. Балдар коркыганынан унчукпай бардылар. 8. Алёша чочыган бойынча кургак будакка баскан. 9. Шахмат ойноп билбес учун мен жаныскан унчукпай отурдым.

49. Скобкада берилген сөстөрдү шылтагын көргүзүп турган обстоятельство-лор эдип, точкалардын ордына бичигер.

1. (*Мендеген*) ... өскө тетрадь экелген эмтирим. 2. Ийт (*соктырган*) ... аксап гурды. 3. (*Түргөн базыш*) ... тыныжы байышпай турды. 4. (*Жунган*) ... кызыл бөс оно берген. 5. Бүгүн ол (*оорыган*) ... ишке келип болбогон. 6. Машинанын (*табыш*) ... улустын эрмеги угулбайт.

50. Бу берилген сөстөрдү шылтагын көргүзүп турган обстоятельство-лор эдип, эрмектер сананып алыгар.

Укпаганымнан улам, карыганынан, күйгектен улам, санааркаганынан, чеберленбегенинен, сүүнгенимнен улам.

Амадузын көргүзүп турган обстоятельство.

51. Амадузын көргүзүп турган обстоятельство-лорды таап алыгар, о-лор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын, кандый сөскө саштаганын, кандый суракка каруу берип турганын жартап беригер.

1. Машинаны магазинге садарга экелген. 2. Нина эне-зиле экү жорыктаарга немелер белетегиледи. 3. Айылдаш айылдажын күндүлөөрге кычырып турды. (*Кр.*) 4. Стан-цияда поездти сакыырга эртелеп бардыс. 5. Одырарга тап-көмүр экелдилер. 6. Жаңы бичик аларга балдар магазинге бардылар. 7. Клубка киноны эртен көргүзөргө экелген.

52. Жарты жок кеберлү (амадулу) глаголло айдылган амадузын көргү-зүп турган обстоятельство-лордын алдына чийүү тартыгар.

1. Ол от жарыдарга турага кирди. 2. Сас жерди курга-дарга чичкечек каналдар казып жадылар. 3. Ат-нерелү орус лётчикти мында уткуурга күүнзеп турдылар. 4. Атты эр-теерге Санат ээр экелди. 5. Кирее одын кезерге керектү неме. 6. Бичик кычырарга библиотекага барды. 7. „Путь Ленина“ колхозтын колхозчылары общественный малга азы-рал белетеп аларга кичеенип турдылар. 8. Цыганок базар-дан эт, кулур садып аларга барган. (*М.Г.*) 9. Бис жааштан жажынарга жүгүрдибис.

Действиениң өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельстволор.

53. Действиениң өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельстволорды таап алыгар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын, кандый сөскө баштанганын, кандый суракка каруу берип турганын жартап беригер.

1. Бистин сүүгөн Төрөлибис коммунизмге токтоду жоктон барып жат. 2. Кайран Совет ороонум жаскы күндий жаранзын. 3. Чөлдө салкын кожондый угулат. 4. Тозыяков Иженер сүреен жакшы үренип жат. 5. Круглова Аришка, келген улусты көрөлө, череттий кугара берди. (*Бир.*) 6. Жуунда бастыра иш керегинде кыскарта, чокум куучындажып алдыбыс. (*П.К.*) 7. Бистин мактулу ишмекчилер Волго-Дон каналды сүреен түргөн бүдүрип салдылар. 8. Ак чаазында уулынын сөстөри алтын жылдыстый бижелешти. (*П.К.*) 9. Тоорчыктын үни үзүк жок жаңыланат.

54. Точкалардын ордына действиениң өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельстволор кожуп бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. *Суу бортылдап кайнап турды.*

1. Суу ... кайнап турды. 2. Машина кырды өрө ... чыкты. 3. Мичурин деп кинокартинаны ... көрдим. 4. Балдар ишти ... бүдүргиледи. 5. Чечектер ... көрүнөт. 6. „Бүгүн кандый жакшы күн!“—деп, Жажнай ... айтты. 7. Володя ... куучындажарга белең үренип алды. 8. Амырап алган аттар ... иштегилейт. 9. Урокто ... отурап керек. 10. Пионерлер сбор болотон жерге жетире ... бардылар.

55. Берилген сөстөр действиениң өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельстволор болор эдип, эрмектер сананып бичип алыгар.

Кунукчыл, араай, тан атту, самолётло, орустап, тоорчык чылап, жирме катап, жараттай, төңлө, мендеп, араайын, жайканып, өңөлөп, меесле, кырлай.

56. Действиениң өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельстволорды таап, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылганын жартап беригер.

1. Шибееден келген улус оны күреелей турганын ол эзебей де турды. (*Л.*) 2. Ыраактагы туулар ышка бүркелип калгандый көрүнөт. 3. Айу өбөгөннүн жыгылганын аңчы лапту көрүп алды. (*П.К.*) 4. Көк жалаңнын жаш өлбөнү жараштыра өзүп чыкты. (*П.К.*) 5. Колхоз жаш малын семиргенче кужурлу одордо тутты. 6. Москванын вокзалдарына поездтер ороонун бастыра талаларынан ээчий-деечий кел-

тилейт. 7. Бистин школдын үренчиктери орустап ончозы билер. 8. Жоон тоормошты бежүлөп көдүрдис. 9. Эжем туранын полын кажайта јунуп салат. 10. Дуб агаш Алтайский крайда каа-јаа ла учурайт.

Эрмектерди члендери аайынча ылгаштылары.

57. Эрмектерди члендери аайынча ылгаштырыгар. Эрмектин члендери кандый колбу ажыра колболышканын айдып беригер.

1. Эрмектин төс члендерин таап алыгар. Баштачыда ла айдылачыда эчени члендер бар болзо, баштачыны јартап турган сөстөрдү ле айдылачыны јартап турган сөстөрдү көргүзип беригер.

2. Бастыра эчени члендерди ылгаштырыгар: озо баштап баштачыны јартап турган сөстөрдү, онын кийининде айдылачыны јартап турган сөстөрдү.

Ы л г а ш т ы р а р ы н ы ң к ö р г ү з ү з и.

Ак булуттар чанкыр теңеринин тјубиле араай өдјүн турды.

Баштачызы: *булуттар.*

Айдылачызы: *өдјүн турдылар.*

Баштачынын группазы: *ак булуттар.*

Ак деген сөс баштачыны јартап јат: кандый *булуттар?*—*Ак.*

Бу сөс определение болор; колбуузы—јөпсінгені. Айдылачынын группазы: *чанкыр теңеринин тјубиле араай өдјүн турдылар.* *Араай* деген сөс *өдјүн турдылар* деген айдылачыны јартап јат: к а н а й д а *өдјүн турдылар?*—*Араай.* Бу сөс действіенінг өдјүп турган аайын көргүзип турган обстоятельство болор; колбуузы—кожулганы. *Теңеринин тјубиле* деген сөстөр айдылачыны јартап јат: к а й д а *өдјүн турдылар?*—*теңеринин тјубиле.* Бу сөстөр јерин көргүзип турган обстоятельство болор; колбуузы—башкарганы. *Чанкыр* деген сөс *теңеринин тјубиле* деп обстоятельствоны јартап јат: кандый *теңериле?*—*Чанкыр.* Бу сөс определение болор; колбуузы—јөпсінгені.

Коо аспактар бистин үстибисте јайканып турдылар. Кайыннын салбакталып калган узун сабактары јүк арайдаң кыймыктагылайт. Јаан дуб, јуучыл чылап, јараш липанын јанында туры. Бис көлөткөлө чоқырланып турган јолло јортып барадыбыс. Јаан сары чымылдар алтындый кейде кыймыктанбай тургылайт. Онын кийининде кенетийин туура учкулай берет. Кушкаштар амыр-энчү кожондоп јадылар. Малиновка деп куштын үни јараш угулат. Саргарып калган былтыргы јалбырактар өткүре андамында бийик өлөңдөр көрүнөт. Мешкелер бойынын бөрүгинин алдында тургулайт. Кенетийин койонок чыгара жалыды. Ййт онын кийининче мантады.

(И. С. Тургеневтин бичигени аайынча.)

58. Текстти эрмектин члендери аайынча ылгаштырып салыгар (ылгаштырарынын көргүзүзүн 57-чи таскадудан көригер.)

1. Ары-бери жорыктаарын мен жаштан ала сүүйтем. 2. Эрте жаста кажу жерлер чечектей берди. 3. Бистин школдын үренчиктери экскурсияга барып жүрдилер. 4. Олөн планынан ажыра тургузылды. 5. Колхозто бичик кычырар жаны тура бүтти. 6. Ашты комбайнла кескени колхозтын ижин сүреен жылгырлатты. 7. Ыраакта койу жыраа көрүнди. 8. Ол күннен ала Аркытта кызыл мааны жайылды. (П.К.) 9. Жалтанбас жуучыл болоры кандый мактулу! (Гёте.) 10. Кеен жараш жас жедип келди. 11. Бистин колхоз кой кайчылайткан аппарат садып алды. 12. Мересьевти жаан, тегерик көстөринен Дегтяренко жүк арайдан ла таныды. (Полев.) 13. Михайло бббббб таң алдында турды. (Полев.) 14. Ачкыл жытту койлор жапында, кааза тбжбккб Жанар жатты. (П.К.)

59. Текстти эрмектин члендери аайынча ылгаштырыгар (ылгаштырарынын көргүзүзүн 57-чи таскадудан көригер).

ЖЕЛБЕР САНИТАР.

Агаштын жаказынан ыраак эмес жалаңда солдат жатты. Ол бштүннн огына уур шыркалаткан болгон. Бистин солдаттын каны үзе агып баратты. Болуп жетирер кижн келбеди. Онын жаткан жерин бир де кижн билбеген.

Салкын көдүрилди. Кем де уур тынарзып турганы шыркалу солдатка угулды. Солдаттан эки алтам жерде жаан желбер ийт турды. Онын мойынындагы буузында кандый да агаш салбандап турды. Ийт агашты тиштенип алаала, ары болуп мантай берди.

Удабай ла полктын санитарлары келеле, шыркалу солдатты апаргылады.

Тегин эрмекте сөстөрдиг ээчнй турар аайы.

1. Алтай тилде баштачы качан да болзо айдылачынын алдында турар учурлу. Жүк ле поэзияда каа-жаа учуралдарда айдылачы баштачыдан озо турар аргалу.

2. Синтаксический группалардын ичинде эчегн члендердин турар аайы мындый:

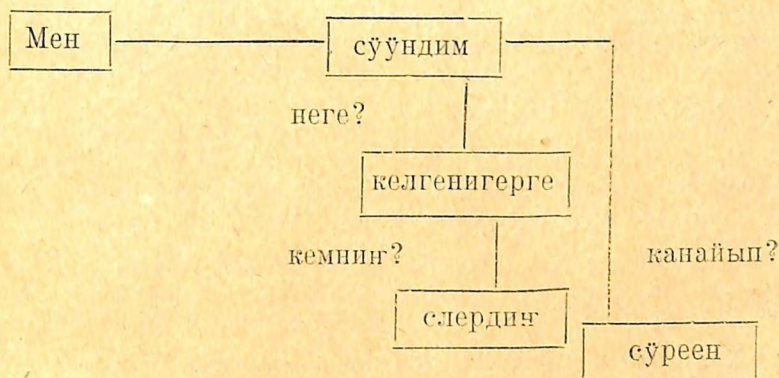
а) синтаксический группада башкарач сбе адалгыш болзо, ончолорынан озо качественный определение, онын кийининде бсбб определениелер ол адалгыштан озо турар учурлу. *Жараш агаш айак. Бийик таштуу кырлар.*

Определение мензинген адалгышла эмесе солумала айдылза, ол адалгыштар ла солумалар жртп турган адалгыштаг ла качественный определениелерден озо турар. *Алтайдын бийик, жараш кырлары.*

б) синтаксический группада башкарач сбе глагол болзо, глаголдон озо качественный кубулбас ла айдылган обстоятельство, бастыра башкарылган сбстбр: дополнение, обстоятельство ла амадулу кеберлү глагол тургузылып жат.

Мен слердинг келгенигерге сүреен сүүндим. Адазы кичинек уулын угуп, эркеледе күлүмзиренип отурды. Мен оройтып каларга коркыдым.

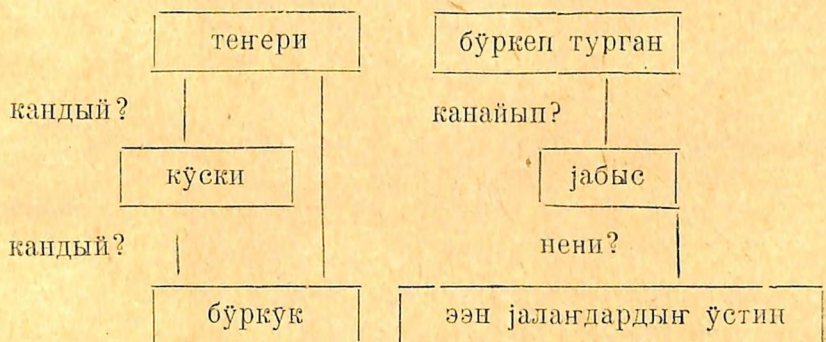

в) синтаксический группада башкараар сөс **жарталгыш** болзо, јеринг эмезе бйин көргүзип турган обстоятельствогор оног озо тургузылар, башкарылган дополнение сөстөр дезе—кийининде.

Меесте жылу салкын бисти амырадын турды.

3. Баштачыдан камаанду эчегн члендер баштачынын јанында, айдылачыдан камаанду эчегн члендер—айдылачынын јанында туруп јадылар.

Күски бүркүк тенгери ээн јаландардын үстин јабыс бүркеп турган.

Је бу эрмекте сөстөрдинг турар айын кубултып та саларга арга бар: баштачы бойынын эчегн члендериле кожо јерин көргүзип турган обстоятельствогордын кийининде турардан маат јок. Ээн **јаландардын үстин күски бүркүк тенгери јабыс бүркеп турган.**

4. Айдылачыдан камаанду эмес обстоятельствогор эрмектинг бажында, баштачыдан озо до турар, айдылачынын јанында да турар.

1812 јылда јайгыда Наполеоннын черүзи Россияга табарган. Наполеоннын черүзи Россияга 1812 јылда јайгыда табарган.

60. Скобкада берилген эчегн члендерди эрмектинг учуры аайынча келжип турган јерине тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

К ö р г ү з ү. Мөңгүндий канатту самолёт кырды ашты.

1. Самолёт ашты (мөңгүндий канатту, кырды). 2. Ыш жайылып турды (боро, койу). 3. Күн жажына берди (изү, күйжүрттү булуттын кийинине). 4. Жалангар агаштардын кийининде башталып жат (чечектелип турган колхозтын, карагай). 5. Изү соокло селине берди (кенетийин, чыкту). 6. Төрөлибис баштайт (бисти, ырысту жүрүмгө). 7. Бистин жерге жанар куштар келди (күйскиде, түйтүктөн, көп). 8. Агаштар өзүп турды (кырдын эдегинде, жаскыда, сүрекей жараш), дуб, чиби, айва (Гонч.).

61. Эрмектин бөлүктөрүнүн турар аайы автордун айтканынан камаанду болуп жат. Автор эрмектин бөлүгүнө салган учурынан көрб, кажы ла эрмекте керектү сөсти аңылап, ого логический согулта эдип жат.

а) Кече биске Чейнеш сыйыным келген. (Биске кем келген?); б) Кече Чейнеш сыйыным биске келген. (Кемге келген?); в) Биске Чейнеш сыйыным кече келген. (Качан келген?).

62. Тургускан сурактар аайынча эрмектин члендеринин жерин солуп бойыгар кениткен төрг эрмектен бүдүрүп салыгар.

а) жер казып турдылар, б) төгдө, в) алты кижин, г) албаданып.

Сурактар. 1. Жерди канайып кастылар? 2. Кайда кастылар? 3. Төгдөнени эдип турдылар? 4. Канча кижин кастылар?

63. Скобкада берилген эчегин члендерди тузаланып, эрмекти кенгидип салыгар. Эчегин члендердин турган жерин солыштырып, кажы ла эрмектин үч катаптап бичип турыгар. Кажы ла учуралда эрмектин учуры канайып кубулып турганын жартап беригер.

К ö р г ү з ү. Апшыйак жастан ала балыктаарга белетенип туратан. Жастан ала апшыйак балыктаарга белетенип туратан. Балыктаарга апшыйак жастан ала белетенип туратан.

1. Апшыйак белетенип туратан (жастан ала, балыктаарга). 2. Улустын ортозында кызычак аза берген (көп, кичинек, оромдо жүргөн). 3. Олег комсомолец болды (сүрекей жакшы, жаанап өзлө). 4. Автобус баратты (түргөн, чанжыр өгдө). 5. Чечектер ле агаштар көрүнүп турды (жакшыл, жергелей өскөн, элес эдип). 6. Тура турганын балдар көрүп ийди (жарык жаан, оромнын учында). 7. Эжемле экү жанып келетенибис (школдон, орой). 8. Соок болгон (эмеш, кече энирде). 9. Кызычактар бар болгон (бистин, лагерьде). 10. Салкын башталат (жаста, эрте, кургак.).

64. Скобкада берилген эчегин членди баштапкы учуралда баштачыны жартап турган эдип, экинчи учуралда айдылачыны жартап турган эдип, эрмектерди бичип алыгар.

К ö р г ү з ү. Жакшы аттар мөрөйдө жарышты. Аттар мөрөйдө жакшы жарышты.

1. Тенериде жылдыстар жарыды (*жаркынду*). 2. Тайгадан анчылар жанды (*ырысту*). 3. Койчы тайагына тайанды (*бек*). 4. Кырда агаштар өзүп жат (*узун*).

65. Тургускан сурактар аайынча эрмекте сөстөрдүн турган аайын бек өрттөп, кениткен үч эрмек тургузылган.

I. а) Орооныбысты ла границаларыбысты б) өштүлөрдөн в) Советский Черү корып жат.

Сурактар. 1. Кем корып жат? 2. Нени корып жат? 3. Кемнен корып жат?

II. а) Самолёттор б) Кремльдин чике үстиле в) учкылады.

Сурактар. 1. Ненин үстиле учкылады? 2. Не учты? 3. Самолёттор Кремльдин чике үстиле канайтты?

III. а) Өштүни б) жалтанбас моряктар в) талайда жоголткон.

Сурактар. 1. Кем өштүни талайда жоголткон? 2. Жалтанбас моряктар кемди жоголткон? 3. Жалтанбас моряктар өштүни кайда жоголткон?

IV. а) Кижин б) ар-бүткенди в) башкалар аргалуу.

Сурактар. 1. Ар-бүткенди кем башкалар аргалуу? 2. Кижин нени башкалар аргалуу? 3. Кижин ар-бүткенди канайдар аргалуу?

Колболу определительный колбуу.

66. Текстти бичип алыган. Определительный колбуулардын алдына чийү тартыган, кажы ла колбуунун учурын жартап беригер.

1. Салкын чөлдөрдүн күйгөк, сүрөөн кату климадын там кату эдет. 2. Советский Союзтын көп тоолу албатылары тең праволу. 3. Бийик туунун каскак эдегинде ан турды. 4. Тийин агаштын көндөйине сайлап салган кузукту жууп салат. 5. Кадын суунун тапчы ла кату жараттарында карагай агап өзүп жат. 6. Миллиондор тоолу советский албаты төрөлүнүн элбек жаландарында кичеemelдү иштеп турулар. 7. Агаштын жаказыла бир кижин өңөлөп баратты. 8. Мен жарык көлдүн жаказында таныш балыкчы жаткан турачкака жууктап келдим. 9. Бийик төндөрдө лө бук жерлерде турган деревнелер анда-мында көрүнөт. 10. Агаштардын кажызы ончозынан жакшы деп блааш башталды. (К. У.) 11. Кызычак узун коо чырбагал алала, бозуларды чыгара айдап турды. 12. Жаан баалуу үч награда-сыйга күчтү, бек жалтанбас уулдар азырадым. (А. Сур.) 13. Жааназы бойунун жүрүмү керегинде Олегке көп куучындап туратан. 14. Түндө, койу агаштын ортозыла, лагерь жаар келеткем. 15. Кара суунун жаныла барадала, жыраанын алдында жүргөн ёжко учурадым.

Эрмектердин жайылган члендери.

67. Эрмектерди бичип алыгар, жайылган члендердинг алдына чийү тартып салыгар.

1. Бу бичикте айдылган учурал одус жыл мынан озо болгон. 2. Городтог келген таайым меге бу фотографический аппаратты сыйлап берген. 3. Газетке бичип турган заметканы сеге кычырып берейин дегем. 4. Кайындардан ла аспактардан түжеле, саргарып калган жалбырактар буттыг алдында шылырап турды. 5. Карастайдын черүге баратан уулы колхозто электрик болгон. 6. Балдар кожондоп турган кожон ырысту, жайым жаныланып турды. 7. Алтын медальды алган үренчик институтка экзамен жокко үренерге кирди. 8. Бир частын бажында келер поездле мен Москва жаар барарым. 9. Кече бичиген письмо эмдиге жетире столдо жадын жат. 10. Нөкөрим оору колын тагып алган отуры. 11. Кызыдып салган темирди жыланаш колло тутпас керек. 12. Уроктыг өткөнни сеспей де калдым. 13. Экскурсияга баратан балдар школдын жанына жуулды. 14. Бруцеллезло оорып турган уйдын сүдин кайнатпай качан да ичпегер.

68. Берилген эрмектердин жайылган члендери кандый сөсти жартап турганын айдып беригер.

1. Кистенёвкандан аткарылган аттар Владимир Андреевичти төрт конок сакуп турды. (II.) 2. Бистин алдыбыста көдүрилип турган бийик кыр үч башту болды. 3. Улай чөйилип барган кайындардын ортозында каа-жаа карагайлардын баштары көрүнөт. 4. Билдирер-билдирбес угулып турган табыштар кайдан да ыраактан жедип турды. 5. Күнге чалдыгып калган сары өлөнниг ортозында үн токтотпой коныстар чыкылдажып турды. 6. Керептер жүрүжетен Волго-Дон канал бүдүп калганы удай берди. 7. Школго алып жүретен немелерди сумкага энирде салып белетеп турар керек. 8. Ишти чала-была эдерин мен сүүбейтем. 9. Адып алган элигин артынып алган экелди.

69. Определениелерге жартачы члендер кожуп, жайылган эрмектерди бичип алыгар.

К ö р г ү з ү. *Волейбол ойногон балдар таркай бердилер.*

1. Ойногон балдар таркай бердилер. 2. Үренчиктер консультацияга келди. 3. Иштейтен улус жуунга келди. 4. Баратан балдар сүүнип тергенди. 4. Аккан суу учы-учында талайга түжет. 5. Эрген турадан ала аяас болгон тенгери тал түште булутала берди. 6. Элбек жайылган түс жол ачым жаланла өдүп турды. 7. Таайым журтап жаткан станция бис-

тең ыраак эмес болгон. 8. Өзүп турган чибилер карга бүркөлип турдылар.

70. Текстти бичип алыгар. Жайылган члендердин алдына ла олорды жартап турган сөстөрдүн алдына чийү тартып алыгар.

1. Табару башталган жерде бир де табыш жок болды. 2. Туранын эжигинде турган улус меге таныш эмес болды. 3. Карагайлардан бүткен жыш өкпөзинен оору улуска сүрекей тузалу. 4. Састалган жердин суузы агып, Урсулга кирип жат. 5. Бистин жаткан жерибистин ады Аскат деп адалды. 6. Суунун жарадынча өзүп турган арал сүреен койу болды. 7. Ойноп турган балдардын уңгүр үндери жаңы школдын көзпөктөрүнөн чыгып, угулып турды. 8. Үренип турган школыбыс бистин деревнеде болды. 9. Кырдын эдегинде турган айыл менин карындажымнын айылы. 10. Бис көчүп келген тура койу жаан көлөткөлү садтын ичинде турды. 11. Бистин нөкөрибистин үлгери базылган журналды литературный кружок чыгарып жат. 12. Күстин курузынан саргарып калган агаштардын баштарын күн жарышып турды.

IV. ЭРМЕКТЕРДИН БҮДҮМИ.

Толо эмес эрмектер.

71. Берилген эрмектердег толо эмес эрмектерди чыгара бичип алала, олор ненин учун толо эмес болуп турганын жартап беригер.

Ваня унчукпады. Уулчак база унчукпады. Онойып анча-мынча ой өттү. Военный уулчак чыдажып болбоды.

— Не турун?—деп, кизирт этти.

— Турар кууним келерде, турым ла—деп, Ваня айтты.

— Кайдан келген эдин, анар бар.

— Бойун бар! Агаштар сенин эмес!

— Менин...

— Канайда?

— Онойдо. Мында бистин подразделение туруп жат.

— Кандый подразделение?

— Ондо сенин керегин жок. Бистин аттарыс та мында.

(В. К а т а е в. Полктын уулы)

72. Онойдо ок эдигер.

1. Уул чалгылу бараткан. Кыс десе—тырмуушту. 2. Баштапкы эки кыпта караңуй болгон, учинчизинде от көрүнип турган. 3. Кайда да кушкаш кожондой берди. Оны ээчий экинчизи. 4. Олор узак куучындашты. Жаанам

—араайын, ачынчылу, таадам десе кыйгырып, чугулду. (М. Г.)

73. Эрмектерди бичип алыгар. Толо эмес эрмектердин алдына чийү тартыгар.

1. Сен Москвада Третьяковский галлерейны көрдүң бе? —Э—э, көргөм. 2. Нени кычырып жадыгар?—Александр Фадеевтин „Лит гвардия“ деп романын. 3. Телеграмманы кемге бичип туруң?—Сыйыныма бичип турум. 4. Жаан жаңмыр болордо, агын суулар жарадынаң ашкан. 5. Сталиннин адыла адалган колхозто жаны радиоүзел төзөлгөн. 6. Кайда барып жадын?—Киного. 7. Сапыр В. И. Лениннин адыла адалган Волго-Донской каналда болды ба?—Жок, болбоды. 8. Тенери килең айас болды. 9. Мен слерге солун куучын айдайын, угарыгар ба?—Угарыбыс.

74. Тургузылган сурактарга толо эрмектерле каруу беригер.

1. Карындажың кандый классты божотты?
2. Сен пионерский лагерде болдың ба?
3. Слер В. И. Лениннин адыла адалган Волго-Дон каналда болдыгар ба?
4. Үредү канча часта башталар?
5. Горно-Алтайский автономный область качан төзөлгөн?
6. Сениң жаткан жерин кайда?

Адалганду эрмектер.

75. Текстти бичип алыгар, адалганду эрмектердин алдына чийү тартыгар.

1. Соок. Буттын алдында кар кыярайт. (Остр.) 2. База ла Евпатория. Түштүктүн изүзи. Изү күнде агаштын ортозында жакшы. 3. Кышкы айас тал түш. 4. Бир мун тогус жүс бежен экинчи жыл. Март. Кырлар, кобылар, суулар туманды өткүрө көрүнип турды. Жылу кейде тым. 5. Бир мун тогус жүс он алтынчы жыл. Октябрь. Түн. Жаңмыр ла салкын. Ольхала туй өзүп калган састарда окоптор. Алдында эмиктен эткен тозулар. Окоптордо соок, чейик балкаш. (Шол.) 6. Июльдын калганчы күни. Тенери чанкыр. Салкын жок. Жылу. (Т.) 7. Мен Ашхабад жаар атанып бараткам. Тан алдында ойгонып келдим. Тым. Кичине станция. Туралар. Кумак. Айас күн. Салкын. Коштой отурган нөкөрүм көзүңкөң көрдү. (В. Г.)

76. Адалганду эрмектерди тузаланып, берилген темалардын бирүзине кыска куучын бичигер.

Темалар: 1. Жаскы күн. 2. Айдын түн. 3. Суу. 4. Кышы агаш. 5. Спортивный мөрөй. 6. Амыраар күн.

76. Текетти бичип алыгар. Жүзүндү эрмектердин баштачызынын алдына бир чийү, айдылачызынын алдына эки чийү, жарты жок жүзүндү эрмектердин айдылачызынын алдына тыйрык чийү тартып салыгар.

1. Ээн жерде жадарга күч. 2. Кеен булуннан биске серүүн салкын согуп турды. 3. Серүүнде иштеерге жакшы. 4. Карангуйда кычырарга жарабас. 5. Эрте турарга тузалу. 6. Тан адып турды, пристаньнын үсти жанында, кумакту кажатта, койу карагай агаштар көрүнө берди. 7. Бүгүн тышкары жылу. 8. Ишмекчилер мөрөйлөжип жат. 9. Алтайдын тууларында жерден казып алатан жөөжө көп. 10. Бүгүн жуун болор деп жарлагандар. 11. Бу туранын жаражын. 12. Кадын суунун терегин. 13. Су-кадык болорго, физкультурала заниматься эдер керек. 14. Кижинин иштемкейи жакшы. 15. Көп тилдер билери тузалу. 16. Алёшага чертёжнике үренерге келишпеген.

77. Берилген эрмектерди баштачызын божодып, айдылачызын көп тоодо үчинчи жүзүнгө тургузып, жарты жок эрмектерге көчүрүп салыгар.

К ө р г ү з ь. Бистин аймакта кажы ла колхоз күдели үрендеп жат. Бистин аймакта күдели үрендеп жадылар.

1. Колхозчылар үренин ажын корондоп жат. 2. Фабрикада ишмекчилер ббс согуп жат. 3. Түштүк колхозтор кыра ижин эрте баштап жат. 4. Башкирияда нефтяниктер көп нефть иштеп жадылар. 5. Ондо нефть бар деп, азыйгы өйдө кем де билбеген. 6. Урокторды белетеер алдында үренчик иштенер жерин белетеп жат.

78. Берилген эрмектердин баштачызын божодып, айдылачызын көп тоодо тургузып, жарты жок жүзүндү эрмектерге көчүрүп салыгар.

К ө р г ү з ь. Меге доклад айдарын жакаргандар.

1. Директор меге доклад айдарын жакарды. 2. Үренчиктерге библиотека журналдар алдыртты. 3. Үренчиктер колхозтын ижине болужып жат. 4. Пионерский лагерде балдарга пионервожатый нажылык ла нөкөрлик керегинде лекция кычырды. 6. Больницада кызычактын көзине врач эм тамысты. 7. Магазинде танкылабазын деп, садучы жар бичип салды. 8. Ишмекчилер заводтордо ло фабрикаларда сегис час иштеп жат. 9. Кинотеатрга улусты контролёр билет жогына божотпой жат.

79. Эрмектерди бичип алыгар, айдылачынын алдына эки чийү тартыгар. Кажы ла эрмекти члендери аайынча ылгаштырыгар. Эрмектердин бүдүмин айдып беригер.

1. Эмештен карануйлайт. 2. Тан алды жаар тенери айаза берди. 3. Биске жанар керек. 4. Меге садты кечире

барарга келишти. 5. Торт карануйлай берген. 6. Адам колхозтын анчызы. 7. Жалагда тымый берди. 8. Ишти он-чобыска учына жетирерге келишти. 9. Изүде сууга кирерге жакшы. 10. Карындажым он алты жашту. 11. Таадам кокырчы. 12. Бүгүн айас.

80. Берилген эрмектерди жарты жок жүзүндү эрмектер эдиң кубултыгар, айдылачызын жакылта кеберлү глаголло айдыгар.

К о р г ү з ү. *Јети катан кемјийт, жаңыс катан кезет. Јети катан кемји, жаңыс катан кес.*

1. Улус ла јоптөжөт, бойынын сагыжын јылытпайт. 2. Өскө кижинин түбегине каткырбай јадым. 3. Жаагы жаанына айтырбайт, јалкуларды јатырбайт. 4. Јаандардын айтканын угат, јакылтазын кыйалта јоктөң бүдүрет. 5. Јалкурбайт, мендебейт, ончо иштерин түрген бүдүрет. 6. Бойын мактабайт, төгүн айтпайт, качан да шакпырабайт.

81. Берилген тексттерди эрмектин члендери аайынча ылгап салыгар. Баштачынын алдына бир чийү, айдылачынын алдына эки чийү тартыгар, кажы ла эрмектин бүдүмин јартап беригер.

ЎРЕНЧИКТИҢ КҮНИ.

I. Эртең тура мен уйкудан эрте туруп јадым. Ажанып алаала, бичиктеримди јууп алып, школга барып јадым. Школдо мен бичик кычырып јадым, бичип јадым, бодолголор бодоп јадым. Ўредү божогон кийининде, мен јанып келедим. Айылымда амырап алаала, нөкөрим ле ойноп јадым. Эңирде урокторымды белетеп салаала, тогус часта уйуктаарга жададым.

II. Кечеги эңирден бери күн кенетийин кубула берди. Јурттын жаказынан улустын сүүнчилү кожоңы угулып турды. Јерден буу көдүрилип јат. Бисти айландыра коо карагайлар өзүп турган.

III. Агаштын аразында јылу. Боро жыраалардын ортозында јымжак өлөң јажарат. Кандый кеен, тым! Күүк баштапкы майда эдерге баштады... Күртүк эрте таңда күлүрейт... (*Пришв.*)

IV. Күн ле салкын. Јаскы кар. Чапаев ат ўстинен јажару берди. (*Фурм.*) Јаш кайыңдар боромтык аралдын көлөткөзинде күннин јаркынына кызыл болуп көрүнөт. (*Пришв.*)

V. Тышкары тым болды. Буунтынын ары јанында турган деревне уйкуда. Бир де от көрүнбөйт. Јаңыс ла тене-ринин түбинде ыраак жылдыстар мызылдайт.

82. Берилген эрмектерден озо баштап толо эмес эрмекти, онын кининде адалгаду эрмекти, учында жүзүндү ле жарты жок жүзүндү эрмектерди чыгара бичип алыгар.

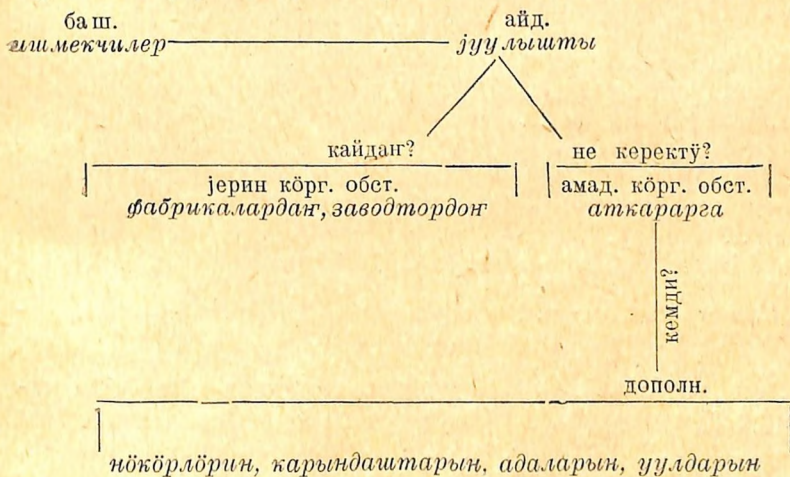
1. Слер коммунизмнин улу стройкаларында турушты-
гар ба?—Э-э, турушкам. 2. Садта бир канча карагайлар-
ды салкын сындырып салган. 3. Шуурганду кар. 4. Тан
алдында тышкары соок. 5. Күскиде тоорчыктын үнин
угарга кереес. 6. Слер нени көрүп турыгар?—Брюлловтын
„Помпейдин калганчы күни“ деген картиназын. 7. Соок
жүн. 8. Ончобыска үренерге келижер. 9. Эниргери талай-
да жаан кереп көрүндү. 10. Карануй түн. 11. Туштүктө
кыра ижин эрте баштап жадылар. 12. Башкирияда нефть
иштеп турган жерди экинчи Баку деп адагылайт. 13. Ке-
лип жат. 14. Жанмыр. 15. Жарадынан ашкан суу ортолыкты
туй алды. 16. Колхозтын текши жуунын сегиз часта өт-
күрерге жөптөшкөндөр.

V. УКАШ ЧЛЕНДҮ ЭРМЕКТЕР.

Укташ члендер керегинде текши айдылганы.

83 Укташ члендү эрмектердин схемазын тургузыгар.

К ö р г ү з ё. Ишмекчилер нёкёрлёрин, карындаштарын, ада-
ларын аткаарга фабрикалардан, заводтордон жуулышты. (Фурм.)

1. Жайгыда балдар жалаңда, сууда, кырларда амырап жүргилейт. 2. Бистин деревинин колхозчылары, ишмекчилери, служащийлери жаңы заемге бичитилер. 3. Бис коммунизмдин улу стройкалары керегинде журналдарда, газеттерден кычырып турыбыс. 4. Советский заводтор кан-

дый ла машиналарды, станокторды, инструменттерди сүреен жакшы эдиң жадылар.

84. Текстти эрмектердин члендери аайынча ылгап салыгар. Кажы ла эрмекте кандый эчегн члендер укташ болуп турганын айдып беригер.

1. Бистин советский ороондо заводтор, фабрикалар, колхозтор, совхозтор, школдор жылдын сайын көптөп жат.

2. Советский учёныйлардын, инженерлердин, агрономдордын, врачтардын, үредүчилердин жаны иштери науканы байыдып жат.

3. Юннатский кружоктын члендери эм эдер өзүмдер, мешкелер, илектер жуугылап жат.

4. Олег Кошевой жалтанбас, турумкай, сүреен керсү, жалакай, жакшы нөкөр болгон.

5. Советский албаты амыр-энчү иштеп жат, бойынын ижиле ороонун тыгыдып жат.

Укташ члендердин ортозында запятойлор турары.

85. Карарта базылган сөстөргө үзеери укташ члендер кожуп, эрмектерди кенгидип салыгар. Укташ члендердин ортозына токтой түжетен темдектер тургузып, бичип алыгар.

К о р г ү з ү. Магазинде бөс бар... Магазинде бөс, учук, оймок, кайчы бар.

1. Школдын садында **яблонялар** ... өзүп жат. 2. Адам магазинне **стол**... садып алды. 3. Мен жайгыда **кой** ... кабыргам. 4. Таадам **койон** ... аткан. 5. Уулчак **тетрадь**... садып алды. 6. Колхозто **эрба** ... үрендеп жат. 7. Тайгада **карагай** ... өзүп жат. 8. Мен городто **кино** ... көрдим. 9. Колхозтын огородында **огурчын**... өзүп жат. 10. Бистин городто **стадион** ... бар. 11. Горно-Алтайск городто Майма ... суулар бар. 12. Бистин областъта **алтай** ... албаты журтап жат.

86. Текстти кычырыгар. Укташ члендү эрмектерди таап **алала**, токтой түжетен темдектерди тургузып, бичип алыгар.

Алтай улуе жайлуны **кары эрте кайылар** көк өзөр жылу ичпек јерге тудар. Кыштуны десе одыны эткен өлөнн жуугаш кышкыда салкын кирбес арка јерлерге тудатан. Жайлуга көчөтөн ой јеткен. „Бис десе слерден сондоор деп турын ба?.. Эртен бис ончозынан озо барарыбыс деп, адам айткан, эртен сен көзин ачкалагында, бис жайлуда болорыбыс!“ Ады-Јоктын мактанып айтканын Оку јаратпай, каруузын омок берди. Оку Ады-Јокло јажыт болгон. Окунун адазы јабыс сынду күрен сары чырайлу көш

эрмек айтпас ээр эдетен ус кижн. Энези десе байларга тере ийлеер тон көктөйтөн ус болгон. Оку омордын төртинчи балазы болгон. Эскө балдары ончозы унчукпас жобаш болуп, адазын тззгилеерде, жаньс Оку энезинин ак чырайын кара чачын алган. Жайлуга көчөри күүк айдын он төртинчи жаньзы өткөн күнде болгон. Эрте тура ийтер уружип уйлар мөбөржип аттар киштеп казан-айактар калыражып турды.

(П. Кучияк. Ады-Жок.)

Укташ члендердин ортозында колбочылар турары.

87. Эрмектерди бичип алыгар, керектү жерге токтой түжетен темдектер эмесе колбочылар тургузыгар. Колбочылардын учурын жартап беригер.

К ө р г ү з ү. Алтайдын тууларында айулар, сыгындар ла тилкүүлөр көп.

1. Алтайдын тууларында айулар сыгындар тилкүүлөр көп. 2. Бистин городтын жаньнда аспактар чибилер мөштөр кайындар өзүп жат. 3. Бис таш көмүрди Донбасста Кузбасста Печорада онон до өскө жерлерде казып жадыбыс. 4. Бистин партиянын он тогузынчы съездине Румыниядан Болгариядан Албаниядан Венгриядан Польшадан Франциядан Финляндиядан Кореядан Англиядан Бразилиядан Индиядан онон до өскө көп ороондордон айылчылар келген. 5. Баштапкы майдын демонстрациясында ишмекчилер колхозчылар служащийлер үренчиктер турушкан. 6. Бистин орооннын ишмекчилери крестьяндары нак иштеп журтап жат. 7. Энем адам музейге барган. 8. Бистин областьтын колхозторы совхозторы государствого аш сүт эт табынтырар планды ажыра бүдүрдилер.

88. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Келижер жерлерде колбочыларды тузаланыгар, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

К ө р г ү з ү. Күйгек те, салкын да, журт та, шуурган да албатынын журт хозяйствозына каршу жетирет.

1. Күйгек салкын жоткон шуурган албатынын журт хозяйствозына каршу жетирет. 2. Советский улус промышленнозын журт хозяйствозын транспортын жуунын кийининде түрген орныктырып алган. 3. Куйбышевский гидроэлектростанция Москвага Саратовко Куйбышевке электрэнергия берер. 4. Кандыкты чомырды сүтке кайнатса амтанду. 5. Кара ак өндү койлор курагандар кучалар меесте одордо жури. 6. Бистин журтта электричество ра-

дио телефон бар. 7. Почтабон газеттер пиеьмолор журналдар эжелди. 8. Койон элик айу тўлкў кўскиде жаскыда тўлеп жат. 9. Таш кўмўр нефть агаш газ одырага керектў онон до бскў жўбжўлўр бистин ороондо сўреен кўп. 10. Исторический кружокко бежинчи алтынчы жетинчи класстын ўренчиктери жуулды. 11. Улагашевтин Кучияктын Калкиннин чўрчўктўрин алтай литературный кружоктын члени болуп турган ўренчиктер јилбиркеп кычырадылар. 12. Учительскийде залда класстарда ару болды. 13. Јайгыда колхозтын уйларын эртен тура тўште энирде саап јат.

89. Эрмектерди кычырыгар. Скобада берилген укташ члендерди тузаланып, сурактарга каруу беригер. Укташ члендердин ортозына келижер колбочыларды тургузыгар.

К о р г у з ў. *Мен портфельге карандаш, ручка, бичиктер ле тетрадь салып койдым.*

1. Жаскыда кандый куштар учуп келет? (*кара баарчык, ўренчи...*). 2. Ўренчиктер јайгы каникулда нени эткиледи? (*кыра одогон, ўлўн жууган...*). 3. Бистин школдын садында кандый ўзўмдер ўзўт? (*яблоня, јўдро...*). 4. Сен јер-телекейде эн бийик кандый туулар билерин? (*Тибет, Гималай...*). 5. Азияда эн узун суулар кандый? (*Обь, Енисей...*). 6. Слердин аймактын јеринде кандый агаштар ўзўп јат? (*карагай, тым, кайын...*). 7. Јер-телекейдин кандый тенгистерин билеригер? (*Индийский, Тымык...*). 8. Бўгўн слер школдо нени эттигер? (*Бичигенибис, кычырганыбыс, укканыбыс...*). 9. Сенде кандый ўндў карандаштар бар? (*кара, јажыл, кызыл...*).

90. Кычырала, токтой тўжетен темдектерди јартап айдып беригер.

1. Ўренчиктер јилек, мешкелер, кузук тердилер. Ўренчиктер јилек те, мешкелер де, кузук та тердилер. 2. Галяда кызыл, кара, јажыл карандаштар бар. Галяда кызыл да, кара да, јажыл да карандаштар бар. Галяда кызыл, кара ла јажыл карандаштар бар. 3. Алёша журап, кычырып, бичип јат. Алёша журап та, кычырып та, бичип те јат. Алёша журап, кычырып ла бичип јат. 4. Јайгыда бистин школдын ўредўчилери Кавказта, Крымда, Орто Азияда амырады. Јайгыда бистин школдын ўредўчилери Кавказта, Крымда ла Орто Азияда амырады.

91. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Точкалардын ордына эрмектин учуры аайынча келижип турган колбочыларды тургузып салыгар.

1. Јағмыр ... урулып келет, ... эменштен ле тамчылап турат. 2. Карындажым ... нўкўрине, ... школго барды, бил-

бей турым. 3. Оттын айагында эки эмеген, көп тоолу балдар ... каткак чырайлу грузин отурдылар. (Л.) 4. Урок женил ..., жылбулу ... болды. (Л.) 5. Мен орто школды божотсом, педагогический институтка ... медицинский институтка үренерге барарым. 6. Карындажым Новосибирскте ... Иркутскта үренер. 7. Шуурган ... тынй берет, ... токтой берет. 8. Мен орус тилди жакшы билерим, английский ... тилди жакшы билерим. 9. ... андап жүрет, ... жорыктап жүрет. 10. Тенери бүркү де болзо, ... жылу болгон. 11. Каракай тракторист ..., комбайнёр ... болуп иштеер. 12. Ада-Төрөл учун Улу жууда эр ... улус, уй ... улус турушкандар. 14. Андар кырда ..., өзөктө ... жүрүп жат.

92. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Укташ члендердин ортозына да, до, та, то колбочыларды да токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

К ө р г ү з ү. *Өзүмдерге чык та, кўннин чогы да кыйалта жоктон керек.*

1. Өзүмдерге чык кўннин чогы кыйалта жоктон керек. 2. Мен бодолгоны примерлерди бодоп алдым. 3. Кышкыда чибилен карагайлар түней ле жажыл жараш болот. 4. Алдынан иш математика аайынча физика аайынча жакшы өдүп жат. 5. Жагы комбайн ашты кезип согуп жат. 6. Содон үлгер куучын бичип жат. 7. Москва Ленинград—портовый городтор. 8. Үренчиктер кышкыда жайгыда каникулга барат. 9. Чеген кымыс кижинин су-кадыгына тузалу. 10. Бистин колхоз мал ижинин аш ижинин планын эрте бүдүрүп салган. 11. Бу жыл буудайдын арбанын түжүми жакшы.

93. Текетти бичип алыгар. ла, ле, ло, лө деген колбочылардын ордына келижип турган **яныс** ла эмес, **је**, база деген колбочыларды тургузып салыгар.

К ө р г ү з ү. *Бу темага мен статья ла брошюра бичигем. Мен бу темага **яныс** ла статья бичиген эмезим, **је** база брошюра да бичигем.*

1. Айылымда солундарды сего ле акама бичигем. 2. Бойымнын келгеним керегинде сего ле алама телеграмма ийгем. 3. Жуунда бистин једикпестерибис ле јенүлерибис керегинде айдар керек. 4. Колхозтын стройы деревненин бүдүмин ле ондо јуртаган улустын санаа-шүүлтезин өскөрткөн. 5. Комсомолдор ло үренчиктер жакшы үренер учурлу, бастыра јашөскүримге јозок болор учурлу.

94. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Точкалардын ордына эрмектердин учуры аайынча **эмезе**, **бирде**, **та** деген колбочыларды тургузыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Меге ручка ... карандаш беригер. 2. Жаңмыр ... тынйыт ... токтоп калат. 3. Пугачёв ... укпаган ... укпачы

кижи болуп отурган. 4. Бис жайгыда ... кызылгат јодро терерибис. 5. Книга этажеркада ... столдо јадат. 6. Ыраакта ... кожон ... кыйгы угулган. 7. Бүгүн клубта кино ... лекция болор. 8. Эртең класста сен ... мен дежурный болорыбыс. 9. Сырга ... Оңдойго барар ... городко јуунга атанар. 10. Нөкөрим ... Ленинградта ... Москвада үренер.

95. Јаңгы номерлү эрмектерди, келишкен јерлерде **ла, је** деген колбочыларды тузаланып, јаңгы эрмек эдигер, айдылачынын алдына эки чийү тартыгар.

К о р г у з у. *Эртең тура жаңмыр ла кар жааган.*

1. Эртең тура жаңмыр жааган. Эртең тура кар жааган. 2. Кышкыда күн чалып јат. Кышкыда күн ас жылыдып јат. 3. Күн изү эмес болгон. Күн жылу болгон. 4. Күн чыгып келген. Күн өксөбөлөк. 5. Огородто арбузтар көп. Огородто арбузтар бышкалак. 6. Клубтан кожон угулат. Клубтан чурананын табыжы угулат. 7. Кырларда калын кар жадыры. Агаштарда калын кар жадыры.

96. База деген колбочыны келижиң турган јерде **ла** деген колбочыла солып, колбочызы јок эрмектерге келижиң турган колбочылар кожун, эрмектерди бичип алыгар.

1. Станцияда поездтен бир үй кижі база кандый да апшыяк түшти. 2. Айландыра сас, јенес база суйук жыраалар болгон. 3. Бу кижі бистин јерлерде болгон, јолды ундууп салган. 4. Бисте эки чемодан база төжөк, корзина болгон. 5. Бис јол баштаар кижі јогынан барар деп јөптөштибис база азар деп коркыдыбыс. 6. Бистин садта яблонялар база агаштар өзүп јат. 7. Бисти эбиреде буудайлу база арышту јаландар болды. 8. Кадын ичинде аспактар, кайындар база мөштөр өзүп јат. 9. Таадам колхозына чанак, ара база айрууштар эдиң берди.

97. Берилген эрмектерди кычырыгар. Озо баштап укташ баштачылу эмеze укташ айдылачылу эрмектерди, онын кийининде укташ допoлне-ниелү, укташ определениелү ле укташ обетoйствиелү эрмектерди бичип алыгар.

1. Бүгүн Кыпчаков Санабай школго јаңы сапог өдүктү, кара сатин чамчалу, жаң-јаңы портфельдү келди. 2. Пульхерия Ивановнанын огородында мак, капуста, мырчак өзүп турган. (Г.) 3. Койоннын балдары секирип, мантап, анданып ойногон. (Акс.) 4. Аркадий Павлович үнгүр, кокырлу каткырып турган. (Т.) 5. Чында ийдин сыймап, эркеледип, колдон азырап турган. 6. Ол французский

книгалар, журуктар, газеттер алдырып турган. (Т.) 7. Жаб-бис сынду, тас башту, таларкак ийиндү апшыяак мени айылдын эжигинде уткуды. (Т.) 8. Физкультуранын урогында бис ойноп турадыс, чаналу жүредис, волейбол ойнойдыс. 9. Тымыкты, түнди, чолмондорды, айды ол сууп турган. (П.) 10. Турадан, агаштардан, чедендерден узун көлөткөлөр чөйилип турды. (Гонч.) 11. Ондо тал, јөдро, кайындар, тату эмилдү мөштөр бар. (П. К.) 12. Уйларга, койлорго, аттарга јакшы азырал керек. 13. Кара суу јалтырап, шоркырап агып јатты. 14. Колхозчылар, ишмекчилер, служащийлер јуунга барды. 15. Кызыл-сары чачту, самтар кийимдү, чокол уулчак мени сөбөктөр јаар апарды. (П.)

98. Тексти бичип алыгар, токтој түжетен темдектерди тургузып, јартап беригер.

1950 јылда 28 декабрьда СССР-дин Министрлеринин Соведи Волга ла Дон суунын ортозында керептер жүрер канал эдер керегинде јөп чыгарган. Башкарунын јөбин советский улус ойинен озо бүдүрип салды. Бу канал јаан иштер бүдүрер. Ол Балтийский Ак Каспийский Кара талайларды бириктирет, мундар гектар јерлерди сугарар, аштар агаштар фрукталар ла өскө дө өзүмдер өскөдий аргалу эдер. Беш талайды бириктирип турган каналла агаш көмүр тус нефть металл аш онон до өскө көп кош тартып јат.

99. Тексти кычырыгар, токтој түжетен темдектерди јартап беригер.

Бисти сууп, биске күүнзеп, сананган санаа-шүүлтезин јажырбай, айдып берерге күүнзеп, уур өйлөрдө болужып, көкүдип, кандый бир немени канайда эдерин айдып бергедий, биске карындаштый, эје-сыйындый јуук, бастыра күүнле беринген кижини најы деп айдар. Најылык дегени—кижи кижиге јетиргедий эң бийик, эң ару-чек, ачык-јарык санаа-шүүлтенин бирүзи. Бисле кожо иштеп турган, үренип турган, амырап турган, јадын жүрүмде јангыс јолло барып јаткан, јангыс амадулу улусты нөкөрлөр деп айдар.

Маркс ла Энгельс, Ленин ле Сталин улу најылыкту ла нөкөрликтү болгондор. Гогольдын ла Пушкиннин, Чернышевскийдин ле Добролюбовтын, Герценнин ле Огарёвтын, Чеховтын ла Горькийдин најылыгы ла нөкөрлиги јакшынак болгон. Јуунын уур күндеринде Краснодарнын комсомолецтери: Олег Кошевой, Ульяна Громова, Сергей Тюленин, Люба Шевцова, Иван Земнухов нөкөрликтин ле најылыктын качан да өчпөс лө ундулбас јозогын көргүс-кендер.

100. Текстти кычырып алыгар, токтой түжетен темдектердин тургускан учурын жартап беригер.

Кажы ла советский ижи бойынын төрөл ороонын, өскөн төрөл јерин, онын ар-бүткенин, онын албатызын, албатызынын тилин ле культуразын тын сууп јат.

Бис төрөлибис керегинде айдып турганыбыста, бистин көзибистин алдында јангыс ла байлык Вахша өзөк, јангыс ла Ленинабадский абрикосовый ла яблонеый садтар, јангыс ла тенериге јетире көдүрилген Памир көрүнип турган эмес, бистин Төрөлибис—ол бастыра Россиянын јакыл агаштары, јаан суулары, Украинанын бийик түжүмдү кыралары, Кара талайдын јараш јараттары, көп чөрчөктөрдө чүмделген Кавказтын кырлары, революциянын кабайы—Лениннин улу городы. Бистин Төрөлибистин төс јеринде ийде-күчтү, јараш улу Москва туры, бистин орооныбыстын бастыра албатыларынын ырызын јарыдып, Кремльдин башняларында рубиновый чолмондор јаркындалат. Кремльде улу Ленин иштеген, әмди улу Сталин иштеп јат.

(Таджик албатынын нөкөр Сталинге бичиген пьсьмозынанг.)

101. Текстти бичип алыгар, токтой түжетен темдектерди тургузып, жартап беригер.

Орто Азиянын кумақта эән јерлеринде агаштар да садтар да туралар да јолдор до јок. Ондо бир тушта одорлу јерлер городтор бар болгон улус јаткан. Је агын суулар өскө коолло ага берерде, кумактар јылыжып, садтарда агаштарды кургадып, јаландарда өзүмдерди базып салган.

Әмди ондо көп улус јаан машиналардын болужыла иштеп јат. Ондо јаан канал электростанциялар болор. Канча чактын туркунына бир де өзүм јок эән јаткан чөлдин бастыра јүс-кебери кубулар. Јылу јерлерде каналды јакалай лимон апельсин мандарин маслин инжир гранат деп өзүмдер отургузылар. Кара-Кумнын эән кумактары јоголор јаландар одорлор садтар кыралар јажарар.

102. Текстти кычырыгар, токтой түжетен темдектерди тургузып, жартап беригер.

1. Үренчиктердин ар-бүткенди шиндеп алганы учёныйларга колхозчыларга совхозторго фабрикаларга заводторго краеведческий музейлерге керектү. (Ваг.) 2. Миллиондор тоолу советский улус күнүз сайын јерде ле јердин алдында талайда ла сууда суунын алдында ла кейде түштүк чөлдөрдө лө түндүк тундрада јенүлү иштеп турылар. (Исак.) 3. Орооныбыстын бирлик планы аайынча

мундар тоолу фабрикалар электростанциялар шахталар заводтор төзөлөт. 4. Советский Төрөлс, бистин кару энебис, сенин айткан сөзигле ончо улус иштеген, металлды сен кайылткан кыра салып, аш кескен жер алдында көмүр каскан жергелей турган агаштар жыккан заводторды тургускан тууларды жеринен жылдырткан. (Исак.) 5. Бийик кырларга чыгып, түргөн сууларды кечип, жаан көлдөрдү эбирип, жойу кижиге баратты. (Мих.)

103. Текстти бичип алыгар, токтой түжеткен темдектерди тургузыгар.

I. 1. Карыгандарга жаш балдарга оору улуска үрөнчиктер килеп жүрөр учурлу олорго жол отурар жер берип жүзүн-жүз болуш жетирип турар учурлу. 2. Улун желбер бөрүктү кара азу сагалду жаш жараш гусар турды. (И.) 3. Ак-сары кызыл-күрөң өлө-чокыр көбөлөктөр кейде учкылап турды. (Т.) 4. Жаш кайыннан мешкелерден чечектерден жарашыт согуп турды. (Л. Т.) 5. Темир жолдор агаштар жерден казып алар металлдар бастыразы албатынын жөөжөзү. 6. Мен бичиктерди журналдарды газеттерди жаантайын кычырып жадым. 7. Жарыган жаргычы канча ла катап Павелди токтотты ого нени де жартап айдып турды. 8. Эненин кулагына кандый да койу неме кирип тамагына толып тынжып бууп тургандый болды. Пол ойылып тургандый буттары бүктөлип эди-каны оорып тырлажып уур болуп алкучи чыгып жайкана берди. (М.Г.) 9. Павел жаргычыларды жандармдарды отурган улусты кезем айкап турды. (М.Г.)

II. 1. Карагайлар мөштөр чибилер коштой өсти. 2. Физкультура кижинин су-кадыгын тыныдат жалтанбас эдет дисциплинага үредет. 3. Лётчик жакшы су-кадыкту курчкөстү сүмөлү жалтанбас болор учурлу. 4. Пионер кызылгалстукту школдо айылында тышкары кийип жүрөр учурлу. 5. 1941 жылда советский пионерлер Жуков Вова Новикова Аня Зыбкина Рая Пикинсон Муся аш-курсак саларскладты, немецтерге бербеске, өртөп салгандар.

Укташ ла укташ эмес определениелер.

104. Текстти кычырыгар, берилген определениелер укташ эмесе укташ эмес болуп турганын айдып беригер.

I. 1. Көк, сары, кызыл чечектер жайыла берди. 2. Бистин городто агаш, таш, кирпич туралар бар. 3. Магазинде күрөң, боро костюмдар бар.

II. 1. Тура кызыл темир жабынтылу. 2. Колхоз жылу жаан кажаган эдип алды. 3. Жайдын жараш күни кижинин жүрегин сүүндирет

III. 1. Учы-учында эрикчил, шуурганду, узун кыш келди. 2. Туристтердин алдында учы-куйузы көрүнбөс, элбек жалан жайылып жаткан. 3. Магазинде шили, шайын аяктар садып жат.

IV. 1. Бистин одожибыста жаңы таш тура бүтти. 2. Ол жиит жараш кызычак болгон. 3. Бис карыган жоон дубтын жагында амырадыбыс. 4. Жылу жайгы эңир кирди.

V. Пассажирский түргөн поезд келди. 2. Ол Московский технический училищеде үренген. 3. Жараш агаш турада өбөгөн лө эмеген журтаган. 4. Школдо жаан гимнастический зал бар.

105. Точкалардын ордына келишкени айынча укташ ла укташ эмес определениелер кожуп, эрмектерди бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. Бистин библиотекада технический, художественный, политический литература көп.

1. Бистин библиотекада технический, ... литература көп. 2. Ыраактан городтын кызыл, ... отторы көрүнөт. 3. Барбак ... кайындар салкынга жайканып турды. 4. Агаштын ... жыды анчынын колына өдүп калды.

106. Токтой түжетен темдектерди тургузып, текстти бичип алыгар. Укташ эмес определениелердин алдына чийү тартыгар.

1. Бис эртен тура атанала, жаан түргөн терен сууга једип келдибис. (*Акс.*) 2. Адам жаңы кара портфель садып берди. 3. Изү узун күндөрлү јай келди. (*Т.*) 4. Бу ару чанкыр тенери талайдын көк бийик коомдоры ла чыкту кейи кандый јакшы! (*Гонч.*) 5. Узун товарный поезд барып јатты. (*Чех.*) 6. Ол кижи јалтанбас турумкај сүмелү чыйрак болгон. 7. Балдардын кара боро көк көстөри, јаландагы чечектер чилеп, булгалыжа берди. (*Некр.*) 8. Бис бийик коо дубтын алдында јатканыбыс. (*Т.*) 9. Сүүнчилү өткүн каткы угулып турды. 10. Бийик сынду јалбак јарынду өңжүк чырайлу кижи кирди.

Укташ члендерлү эрмектерде эки точка ла тире тургузары.

107. Эрмектерди кычырыгар, эки точка ла тире кандый учурлу тургузылганын јартап беригер.

1. Столдорды, такталарды ла орындарды—ончозын ару, ак агаштан јондоп эткен. (*Гонч.*) 2. МТС-ке мындыј жаңы машиналар келген: төрт комбайн, беш трактор. 3. Басты-разы беш уулчак болгон: Федя, Павлуша, Илюша, Костя ла Ваня. (*Т.*) 4. Темир јол түште де, түнде де, соокто до

—качан да ижин токтотпой јат. 5. Уйлар, койлор, эчки-лер—ончозы айры туйгакту мал. 6. Ортолыктагы балыкчыларга самолёттон мындый аш-курсак түжүргөн: кулур, тус, сарју, көчө. 7. Чаганалу агаштар: карагай, чибн, јойгон онон до өскөзи—кызыл агаш деп адалат. (Акс.) 8. Бүрин күскиде түжүрип, јаскыда јаңыртып турган бастыра агаштар: дуб, вязь, липа, кайын, аспак ла онон до өскөлөри—кара агаш деп адалат. (Акс.) 9. Морковто, помидордо, согонодо, фасольдо—ончозында витаминдер бар. 10. Кургак салкын, јоткон, күйгек—бастыразы јурт хозјайствого јаан каршу јетирет. 11. Суулар да, булуттар да, кобылар да—ончозы карануйла бүркелди. (Л. Т.) 12. Таш көмүр, нефть, торф, темир, корголјын, јес, мөңүн, алтын—бастыразы бистин ороондо бар.

108. Бириктиречи сөстөрдиг алдына чийү тартып, текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди јартап беригер.

1. Пионерский мааны, отрядтардын флажокторы, горндор, барабандар—ончозы пионерский комнатада болор учурлу. 2. Казаньда, Алма-Атада, Украинада, Кавказта—кайда ла нөкөрлөрим бар. 3. Советский Союкта јүзүн-јүүр албатылар јуртап јат: орустар, украинецтер, грузиндер, казахтар, алтайлар ла онон до өскөлөри. 4. Кара баарчык уйазына мындый немелер экелет: јенес, түк, ноокы, бөстин өбни, салам, кургак өлөн. 5. Столдор, такталар, отургуштар, орындар—ончозы агаштан эдилген. 6. Суулардын јарадында мындый агаштар өзөт: терек, айва, јөдро, чибн, тал. 7. Горилланын бүдүжи мындый: көкси јалбак, колдоры күчтү, боро јылтыркай көстү, казыр чырайлу. 8. Карман, Толя, Санаш—үчилези пионерлер. 9. Төрт кижинин бирүзи—эмезе Таднай, эмезе Јаламаш, эмезе Сүүнүш, эмезе Тырый—эзенде јайгыда Артекке барар. 10. Московский зоопаркта көп тындулар бар: Африкадан экелген кара-кула, бегемоттор, тигрлер, крокодилдер, павлиндер, тюленьдер, леопардтар, слондор онон до өскө. 11. Московский государственный зоопаркта көп улус иштеп јат: зоологтор, врачтар, тындулар азырайтан ишчилер, тындулар үредетен улус. 12. Герасимнин бүдүрер иштери мындый болгон: чеденнин ичин ару тудары, бочкого суу тартып экелери, одын тажыры, түнде айыл каруулдаары. (Т.)

109. Карарта базылган сөстөр бириктиречи сөстөр боло берер эдип укташ члендер кожуп, эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

К ө р г ү з ү. Заводто јүзүн-јүүр јуртхозјайственный машиналар эдип јат. Заводто јүзүн-јүүр јуртхозјайственный машиналар:

Элбн чабатан, аш-кезетен машиналар, комбайндар, тракторлор эдин жат.

1. Бистин јерде кѳп сабазында **ийне бѳрлѳ агаштар** ѳзѳп јат. 2. Уралдын тууларында **јерден казып алатан јѳѳжѳлѳр** кѳп. 3. Пушкин бир канча **драматический произведениелер** бичиген. 4. Школдын огородында јарап **чечектер** ѳскѳрип алганыбыс. 5. Бистин класстын **јети ѳренчиги** бу јуукта комсомолго кирген. 6. Советский общество нак јуртап јаткан **эки класстан** туруп јат. 7. Сталинский Конституция советский албатыга **бастыра праволорды** берип јат. 8. Бистин областътын колхозторы јѳзѳн-јѳѳр **мал ѳскѳрип** јат.

110. Берилген эрмектерди бичип алыгар, бириктиречи сѳстѳрдинг алдына чийѳ тартыгар. Токтой тѳжетен темдектерди тургузыгар.

1. Орус классик-писательдер Пушкин Гоголь Тургенев Толстой Чехов Горький орус литературный тилди јарандыраына кѳп иштеген. 2. Бистин орооннын ишкѳчиле јаткандары колхозчылар ишмекчилер ѳредѳчилер врачтар бойларынын акказын Тѳрѳлиске ѳдѳшке берет. 3. Карануй тѳнде суу да јарат та булут та ончозы кара болуп кѳрѳнет. 4. Чѳлдѳ суунын ары јанында јолдордо кайда да бир де кижѳ јок болды. 5. Сууларды ла кѳлдѳрди јараттай јалбырак бѳрлѳ агаштар ѳзѳт тал кайын беле аспак. 6. Кырлу јерде ийне бѳрлѳ агаштар ѳзѳт карагай мѳш чѳби тыт. 7. Агаштардан обоолордон тѳнѳштѳрдѳн ончо ло немелерден узун кѳлѳткѳлѳр чѳйилет.

111. Укташ члендерге эрмектинг учуры аайынча келижип турган бириктиречи сѳстѳр таап, токтой тѳжетен темдектерди тургузып, берилген эрмектерди бичип алыгар.

К ѳ р г ѳ з ѳ. Айландыра агаштар, јаландар, садтар јажсара берди. Айландыра ончозы јажсара берди: агаштар, јаландар, садтар. Айландыра агаштар, јаландар, садтар—ончозы јажсара берди.

1. Кѳлдѳр буунтылар чѳлдѳр јыраалар јарап кѳрѳнет. 2. Суу јарат булут карара берди. 3. Станцияда иш тѳнде де тѳште де энирде де токтобой јат. 4. Јыраада кѳртѳк чай сымда ойнойт. 5. Јаланда јѳрерибисте мешкелерге, кузуктарга, јилектерге учурап турдыс. 6. Боронот кызылгат јѳдро балап тердибѳс. 7. Школдын ченемелдѳ участкасында картошко капуста помидор огурчын ачу чалкан брюква бар. 8. Донбасста Кузбасста Карагандада таш кѳмѳр бар. 9. Ломоносов химияда географияда астрономияда, орус тилде кѳп јанѳ табынтылар ѳткен. 10. Ја-

дын-јүрүм Кавказта да Алтайда да Сахалинде де Камчаткада да јакшы.

112. Келишкен јерге бириктиречи сөстөр кожуп, эрмектерди бичип алыгар, токтой түжетен темдектерди тургузып, ненин учун тургусканын јартап беригер.

1. Китайдын эн учурлу городторы Пекин Шанхай Кантон Ханькоу Нанкин Мукден Циндао Харбин. 2. Рим Милан Неаполь Генуя Венеция Италиянын городторы. 3. Менин агам Европанын сууларында болгон Волгада Днепрде Эльбада Вислада Дунайда. 4. СССР-дин азиатский бөлүгинин эн узун сууларында Обьто Ленада Енисейде сүрсен јаан ийде-күчтү гидростанциялар тудулар. 5. Нил Конго Нигер Замбези Африканын суулары. 6. Индиянын эн учурлу городторы Дели Бомбей Мадрас Калькутта. 7. Телекейлик экинчи јуунун кийининде Европада албаты демократиянын ээжилери алты ороондо төзөлгөн Польшада Венгрияда Чехословакияда Румынияда Болгарияда Албанияда. 8. Азияда албаты республикалар Китай Монголия Корея Вьетнам. 9. Алексей Анатолий Александр јакшы чачачылар. 10. Мен Ленинградта да Сахалинде де Кавказта да болгом.

113. Токтой түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Амыраарга ишке үредүге кижиде качан да право бар. (Л-К.) 2. Табышту ару соок суу кожон айдып коркырайт. 3. Сибирьде таш көмүр молибден платина ртуть ошон до өскө көп јөбжөлөр барын азыйда улус билбеген. 4. Шуурганла қарла туманла качан да болзо башкаарым. (Некр.) 5. Менин бийлеген бай јеримде алтын күмүш мөңүн суркурайт. (Некр.) 6. Бис кобылар суулар кечире кырландар ажыра бардыбыс. 7. Самолёт булуттардын үстине кырлардын бажыла учты.

Кычыру сөстөр.

114. Ұлгерден алган үзүкти бичип алыгар, баштачынын алдына бир чийү, айдылачынын алдына эки чийү, кычыру сөстөрдиг алдына тыйрык чийү тартыгар.

Балдар, иште чыйрак, үредүде көгүстү, омок, јакшы болыгар! Кижиге килемкей, јүрүмде керсү, озочыл пионерлер болуп чыдагар! Јаркынду оттор күйгилеп, балдар јүзин јарытты. Суунчилү кожонгын јынгырап, ончозын мында јыргатты. Эзен, эзен, јангы јыл! Сеге сый бис экелдис. Ончобыс јакшы үренип, омок, седеп јүрүбис! Јараш чибі,

јажыл чибн, алтынла мѳгүнле јаранзан! Јаантайын сүүнчилү бисти, јангы јыл, уткуп, јыргатсан!

(А. Саруева. Јаңы јыл.)

115. Берилген әрмектерден јүк ле кычыру сѳстү әрмектерди чыгара бичип алыгар, токтој түжетен темдектерди тургузыгар, кычыру сѳстѳрднн алдына чийү тартыгар.

1. Андрюша аданнын статьязын кычырзанг. Андрюша адазынын статьязын биске кычырар. 2. Сүреен нени эткен? Сен Сүреен нени эттин? 3. Кайда болдын уулым? Уулы кайда болды? 4. Марья Ивановна бисле барбай јат. Марья Ивановна бисле барбаска ба? 5. Эрке бозу азырап јат. Эрке бозу азырап јадың ба? 6. Колхозчылар силос салып јат. Силос салып јадыгар ба колхозчылар? 7. Ангчы одуда чай азып салды. Ангчы одуда чай азып салдыгар ба?

116. Берилген әрмектердин баштачызы кычыру сѳстѳр болор әдин кубултып, јангы әрмектер бичип алыгар.

Кѳргүзү. *Каракай Маймага барып јат. Каракай, Маймага барарын ба?*

1. Каракай Маймага барып јат. 2. Колхозчылар јаскы кыра ижине чыгып јат. 3. Бистин орооннын ишкүчиле јаткандары амыр-әнчү учун тартыжып туры. 4. Улу Октябрьский социалистический революциянын 35-чи жылдыгын кѳрүмјилү иштерле уткуп турыбыс. 5. Нѳкѳрлѳр мѳрѳйлѳжип иштеп јат. 6. Сүүнчилү јайым кожоныс күнге једип јаныланып јат. 7. Бистин школдын үренчиктери газеттер кычырып јат. 8. Үренчиктер кѳп билерге кичеенип јат.

117. Берилген сѳстѳрди бир әрмекте баштачы әдин, әкинчизинде кычыру сѳс әдин, әрмектер тургузып, бичип алыгар.

Нѳкѳрлѳр, Иван Петрович, бистин школдын үренчиктери, Москва, тѳрѳл јерим.

118. Берилген әрмектерди бичип алыгар. Кычыру сѳстѳрлү әрмектерде токтој түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Слер онызын керекке албагар нѳкѳр Воропаев. (Павл.) 2. Мен слерди кѳргѳм јаландар ла кырландар. (П.) 3. Социализмди бѳдүрин тургандар улу иштердин алтамына сүүнигер. (Маяк.) 4. Бистин ыраактагы најыбыс таңын эмес најы сенин јенүлеринди мактап турыбыс. (В.Г.) 5. Нѳкѳрбек алта. (Маяк.) 6. Комсомольский билет сени јүректің јанында алып јүредим сен јуучыл јүректі јылыдадың. (Л.К.) 7. Пролетарийлер калганчы тартыжуга кѳдүрилигер. (Маяк.) 8. О Волга менин кабайым сени, мен чилеп, кем сүү-

ген? (Некр.) 9. Карангуй агаш не кунуктын, кунукчыл сагышка не алдырттын? (Кол.) 10. Бу сен бе кару најым менин эн артык нокорим? (Бат.) 11. Пролетарийлердин черүзи жергелей тур. (Маяк.) 12. Акыр Городцев ол канайда куучындаганын мен онын бойына көргүзүп берейин. Же сен тарынба Юрий. (Павл.) 13. Охрим таай ол не ондый, төгөт пө? (Перв.)

Кириш сөстөрдө лө кириш эрмектерде токтой түжетен темдектер туары.

119. Бичийле, кириш сөстөрдүн алдына чийү тартыгар. Кириш сөстөрдүн учурын жартап беригер.

1. Слер, балдар, блааш жок, жакшы үренгенигер, же экзаменге түней ле белетенер керек. 2. Окты ла тарыны ого, байла, бергендер. (Т.) 3. Айса болзо, слер менле кожо киного барарыгар. 4. Бистин ырызыбыска, күн айас турган. 5. Сен, мен көргөмдө, жакшы бала. 6. Слердин керегеер ондо, байла, жаан тал-табыш эткен. (Т.) 7. Ол тушта (бу керек 1930 жылда болгон) бастыра ороондо колхозтор түрген төзөлип турган. 8. Ырызыма, мен уездный городто оорый бергем. (Т.) 9. Ырызыбыска, сүрекей жакшы күндөр турган. (Т.) 10. Мында, чындап та айтса, кеең. (Т.) 11. Ондо, чындап та, бир эмеш једикпестер бар болгон. 12. Турна, анчылардын сөзиле, күчтү куш. 13. Айса болзо, шуурган токтой берер. 14. Олор, јарт ла, бичик кычырып барган. 15. Слер мени ненин учун көрбөй калганыгарды мен айдып берейин: баштапкызында, мен јокту, экинчизинде дезе, мен јобожый бергем. (Т.) 16. Тошпокова Баланка күскиде (ол быыл јетинчи классты божодыш јат) Барнаулга строительный техникумга үренерге барар.

120. Точкалардын ордына кириш сөстөр тургузып, эрмектерди бичип алыгар, эрмектин учуры канайда кубулганын жартап беригер.

К ө р г ү з ь. Сен уулчак, байла, јалтанбас кижи.

1. Сен уулчак... јалтанбас кижи. (Т.) 2. Коммунизмнин улу стройкалары... Волго-Дон канал, Куйбышевский, Каховский, Сталинградский гидростанциялар, Главный Туркменский канал, бистин ороонды коммунизмге түрген ичкериледер. 3. Бүгүн јанмыр јаабаганына мен... сүреең сүүндим. 4. Ат... сүрекей жакшы јелип бараткан. 5. Фёдор... бойы да уурзынып турган. (Фурм.) 6. Анчы... сүмелү кижи.

Керектү сөстөр: байла, чынын айтса, сүйүнгениме, айса болзо, јартап айтса.

121. Эрмектерди кычырыгар, токтой түжетен темдектердин учурын жартап беригер.

1. Слер, айса болзо, јолой бистин айылга түжеригер. 2. Мен, байла, оныла алдында таныш болгом. 3. Онойдордо, биске бүгүн андаарга келишпес. 4. Бистин ырызыбыска, јаан туман болбоды. 5. Онын айдыжыла, күн айазары јарт. 6. Керек, учы-учында, јарталды. 7. Карындажымнын јанганына мен, чынын айтса, сүрекей сүүндим. 8. Ол государтвенный кижии, Аркадий Павловичтин сөстөри аайынча, јабыс сынду, јалбак јарынду, агарган чачту болгон. (Т.) 9. Айса болзо, менин айылыма конорго барарыбыс. (Остр.)

122. Текстти кычырыгар, токтой түжетен темдектерди тургузып, жартап беригер.

1. Мен слерди байла эртен көрөрим. 2. Газеттердин јетирүзи аайынча Кореянын геройлары американецтерди сүрүп јат. 3. Менин бичигеним кычырып турган кижини айса болзо эриктирип јат. (Т.) 4. Баштапкызында мен французский тилле слерден коомой куучындап турган эмезим, экинчизинде мен гран ары јанында уч јыл жүргөм. (Т.) 5. Онын кичеемкейи айтпаза да јарт. 6. Биске бүгүн андаарга келишпес опкош. (Т.) 7. Бир јанынан экскурсияга барар керек болгон, экинчи јанынан—концертке билетенер керек. 8. Алдырбас менин колым бек эмей. (П. К.) 9. Уйлар байла соокко тонгон. (П. К.)

123. Берилген кириш сөстөрдү тузаланып, керектү јерге скобкалар тургузып, эрмектер бичигер, токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Айса болзо, ырызыма, онойдордо, бир јанынан, экинчи јанынан, учы-учында, баштапкызында, экинчизинде, байла.

124. Токтой түжетен темдектерди тургузып, керектү јерге скобкалар тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Онойдордо мен эртен слерге келерим. (Фад.) 2. Онойдордо Сынару уулчагынын кулагына шымыранып айдып берди. (Ул.) 3. Айса болзо бис энирде айылыбыска једерибис. 4. Айса болзо быјыл кар јаан јаабас. 5. Менин темдектегенимле карыган Хорьды Федя база сүүген. (Т.) 6. Эркишев Таднай мен оныла клубта танышкам орус улгерлерди сүреен јакшы кычырып јат. 7. Ойди темей өткүргенинде чынын айтса бир де туза јок. 8. Клим Климыч онойдордо менин унаачымды адайткан сүреен куучынчы, керсү, сүмелү кижии болгон. (Фурм.) 9. Бистин јорыктын араайына бис баштапкы күнде он беш чакырым барганыс, аайы-бажы јок изүге, азык ас болгонына менин караным кадып турды. (П.)

„Э-э“ ле „жок“, деген сөстөрдүн кийининде запятой турары.

125. Берилген эрмектерди бичигер. Токтой түжөтөн темдектерди тургузыгар.

1. Жок мен эмди ле ойто келерим. (Остр.) 2. Жок өскө агаштан бис коомой эмеzis. (Кр.) 3. Жок неме болбос. (А.Т.) 4. Жок күйүнөрин мен качан да билбегем. (П.) 5. Э-э билерим, үч жыл мынан озо суула агып келеткенин балыктап жүргөн уулдар көргөн. (Ул.) 6. Э-э билерим, ол ак-жарыкта неден де коркыбас. (Гайд.) 7. Жок мен бастыра бойым өлбөзим. (П.) 8. Жок ол суунун үстинде туман агарып жат. (Жук.) 9. Жок мен Байрон эмеzim. (Л.) 10. Э-э, уулым, бир жараттан база бир жаратка улуска жүрүжөргө чаптык суу эмтир. (П.К.)

126. Эрмектерди бичип алыгар. Э-э ле жок деген сөстөрдү эрмектин учуры айынча жартагар, токтой түжөтөн темдектерди тургузыгар.

1. Жок менин Москвам ого жалынып барбаган. (П.) 2. Жок слер жастырып турыгар. (Т.) 3. Менде ада да эне де жок. (П. К.) 4. Бистин ороондо кижинин күчин жип турган кижин жок. 5. Э-э октордын сыгырыжып турганына үрөне берер. (Л.) 6. Кайра тескерлеер жол жок. 7. Э-э жүзүн-жүүр керектерди ундубаска книга бичип турыбыс. (Гр.) 8. Урокторды белетедин бе? Э-э. 9. Э-э кату жуулар болгон. (Л.)

127. Текетти кычырыгар. Э-э ле жок деген сөстөр кандый учурлу болуп турганын жартап беригер.

1. 1) „Печорин бүгүн барды ба?“ „Жок, кече барган“—деп, каруузын берди.

2) „Э-э, Максим Максимыч, эзендер! Танкы тартадаар эмеш пе?“ „Жок былар! Мен Максим Максимыч эмеzim, мен штабс-капитан“.

3) „Господин прапорщик, слердин эткен керек учун мен де карууна турарымнан маат жок...“

4. „Ол адынын ордына атту болуп, өчин алды“—деп, мен айттым. „Ондый, омордыйыла болзо, ондо буру жок“—деп, штабс-капитан айтты.

(М. Ю. Л е р м о н т о в т ы н бичигени айынча.)

II. „Не керегинде үшкүрдин, Бэла? Не кунукчыл?“—деп сураганда.—„жок“—деп айдар.—„Кандый бир курсак жиир күүнүн келип туры ба?“—„Жок“.—„Сен төрөөндөринди санап эригип турын ба?“—„Менде төрөөндөр жок“. Кезикте „э-э“ ле „жок“ дегенинен өскө нени де угуп болбозын.

(М. Ю. Л е р м о н т о в т ы н бичигени айынча.)

Кыйгылуларда токтой түжетен темдектер туары.

129. Эрмектерди бичигер. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Эй жорыкчылар мендейликтер. 2. Ой мен өскө жерге келген эмитирим. 3. Ой кандый кайкамчылу. 4. Батаа база ла көрбөй калдым. 5. У-уу суунын жаананын. 6. Ай-ай тура кандый соок. 7. О-о электростанция бүдүп калган. 8. Ох жастыра бастым. 9. Эйт эрмек айтпа. 10. Ай кижичочытпа. 11. Э-э ундуп салган эмитирим. 12. Ах коронду тилдер мылтыктан жеткерлү (Гр.).

130. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Кыйгылулар нени көргүзип турганын жартап беригер.

1. Э-э, бу күкүрт эмитир. (Т.) 2. Эй, Василий, артып кал! (Т.) 3. Батаа! Алтын-Көлдүн жаражын! 4. Калак-калак, бала жыгылбазын! 5. Э жайла! поездке эмеш ле сондоным. 6. Ура! Бистин команда жеңди! 7. Жоо-жоо! Будыма баспагар! 8. Эх, кандый бир өскө керекти куучындажалыктар! (Т.) 9. Чу-чу!—деп, жорыкчы адын айдады. 10. Эй, аттарды камчыла ямщик! (П.) 11. Батаа! Бис жолдон астыбыс! 12. А-а, көрүп ийдим.

VI. КОЛБОЛУ ЭРМЕК.

Табышканду колболу эрмектер.

Колбочызы жок табышканду колболу эрмектерде токтой түжетен темдектер.

131. Берилген эрмектерди кычырыгар. Кажы ла колболу эрмек нени көргүзип турганын (улай барган действиени, жангыс өйдө өдүп турган действиени, эки башка действиенин удурлажып турганын, действиени ле онын результадын көргүзип турганын) айдып беригер.

1. Тан чолмон көрүнди, тан келгени билдирди, одуда конгон уулчактар ончозы уйкудан ойгонды. Туу кырынан кун чыкты, туман таркап жоголды, амырайтан ой келди, аттарын уулдар откорды. 2. Життер ле кыстар сүрекей жылбүлү туристский жорыкка жүрүп жат, оморго көп жангы, жакшы нажалар табылып жат. 3. Анчы туунын бажына чыкты, өзөктө турган айылдар ого жакшы көрүнип турды. 4. Комсомолдор колдорун ончозы көдүрди, колхозтын талдама койчызын комсомолго алар дешти. Колхозчылар ончозы бут бажына турды, колдорун чабыштырды, клубтын көзпөктөри шыгырай берди. 5. Ончо улус эбиреде отургы-

лады, Коля ологго јилбүлү куучын угуза кычырып берди. 6. Совет ороондо јаан учурлу иштер өткүрилип јат, жаңы көп каналдар, гидроэлектростанциялар төзөлип јат. 7. Москванын адыла адалган каналла волжский жаан теплоходтор јайым өдөт, моторлу кемелер түргөн жүрүжет, буксирлер жаан баржаларды суула тартып өдөт. 8. Бистин төс городыбыс күнүн сайын өзүп јат, фабрикалар, заводтор там ла көптөп јат, албатынын жүрүми там ла жаранып јат.

132. Берилген тегин эрмектердег колбочызы јок табышканду колболу эрмектер бүдүригер. Бүдүрип алган кажы ла эрмектинг учурын айдып беригер.

1. Јаңмыр кере түжине јаады. Салкын бир де эмеш токтободы. 2. Салкын түшти. Агаштардын баштары јайканыжа берди. 3. Суу јарадынан ажынды. Јолло өдүп болбос боло берди. 4. Күн тал түште турган. Киж чыдашпас изү болгон. 5. Күн чыгып келди. Эбиреде ар-бүткөн јыргай берди. 6. Турада изү болгон. Бис көзбөктөрд ачып ийдибис. 7. Түнде соок болды. Түүнти суулар тонуп калды.

133. Текетти бичип алыгар. Токтой түжетен керектү темдектерди тургузыгар.

1. Серёжа јолго чыгара жүгүрди ат јаар бура сокты өбөтөнди бойыла бөктөй туруп ийди. Жухрай туруп чыкты карманына колын сугуп алала, чырайын соодып, комнатага телчиди. (Остр.) 2. Герасим чындап та кату киж болгон не ле неме аайлу-башту болорын сүүйтен. (Т.) 3. Июль айдын сүрекей изү күни болды мындый аяас күндер узак ойгө туратан. Карара берген тенери ойто көгөрө берди жылдыстар мыылдажып көрүнип келди. 4. Айылдаштар эзендежип алдылар Василий, жүре береле, узак келбеди. 5. Күн чалып турды тышкары куштар кожондоп турды, көзбөктин бажында боро кушкаштар чуркуражып турды. 6. Мен бичигенимди Иван Ивановичке көргүстим ол оны сүрекей эптү, јакшы шүүлтелү куучын деп көрди. 7. Үредүчи кычырып турды үренчиктер бичип турды. 8. Үредүлү жылдын туркунына Ваня сүреен јакшы үренди јайгыда ол пионерский лагерьде амырады. 9. Удаган јок мен јазылдым ойто үренгедий болдым.

134. Текетти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Тандакталып таң көрүнди уйкудан аңчы ойгонды алты кырлу мылтыгын аяктап жазап көрди. (П. К.) 2. Јажыл бүрлү јилек агажы јемиттү јерде өзүп јат колхоз јуртту алтай албаты јайым ороонында өзүп јат. (А. Сар.)

3. Байлык телкем чөлдөр шуулайт жарадына толо суулар агат ырысту журтыбыс устинде жаскы тандактар жаркындалат. (Исак.) 4. Улу Сталинский законды мактап турым. Бу законло ырыс келет бу законло аш будет бу законло жүрегим кожондойт иит жүрүмис чечектелип жайылат бу законло ар-бүткен кубулат албатыга тузалу болуп жаранат. (Д. Джамб.)

135. Эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен керектү темдектерди тургузып салыгар.

1. Школдын опытный участогында үредүчилердин болужыла үренчиктер Мичуриннин үредүзи аайынча жүзүн-жүүр өзүмдерди өскүрүп жат ол өзүмдер бийик түжүм берип жат. 2. Түндүктин кыскачак жайы божоды туман жылыжып келди күн сооды тындулардын кышкыда уйуктайган жерге жажынар өйи жетти. 3. Карануй боло берди тууда жүрүп адыжатан батальон бастыра жуу-жепселин алды пулемётторын колчанакла тартып алган ончозы чаналу деревнеден чыкты. 4. Тан эртеде Тайана уйкудан ойгонды быжыраш булут өткүрө ай жаркыны жараштыра чалып турды. Улустар вагондордон чыккылады, жаныс жерге жуулыжып келди. Автомобиль түргөн барып жат ол балдарды городко апарып жат.

КОЛБОЧЫЛУ ТАБЫШКАНДУ КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕР.

Колбочылу табышканду колболу эрмектерде
токой түжетен темдектер.

136. Эрмектерди бичип алыгар. Тегин эрмектерди колболу эрмектерге бириктирип турган колбочыларды көргүзүп беригер. Кажы ла эрмекти учуры аайынча жартап беригер.

I. 1. Бир канча чактар өдөр, је Советский Черүнин төзөчилери качан да ундулбас. 2. Кажы ла кижи ончолоры учун туружар учурлу, ончозы дезе кажы ла кижи учун туружар учурлу. 3. Мен ойто барарга санангам, је Чкаловтын кокырлабай турганын онын колынын токтонбой кыймыктанганынан ла онын көзинен мен билдим. (Байд.) 4. „Иит гвардиянын“ штабы меге жүзүн-жүүр жакылталар беретен, мен оны бүдүрерге кичеенип туратам. Бистин комиссарыбыс Олег Кошевой болгон, мен дезе ары-бери тил жетиречи кижи болгом. Бүдүретен иш уур болгон, је бис ончозын жангаксыбай бүдүретенибис. (Борц.)

II. 5. Бис эмезе Себи бажынан ажарыбыс, эмезе Сы-

мылтынын богочызынан ажарыбыс. 6. Түниле шуурганду кар жаады, же эртен тура айаза берди.

III. 7. Печорин бажын онын колына энейтип, учукпай угуп отурды, же бу ойгө жетире мен онын кирбиктеринде көстин жакы билдиргенин көрбөдим: та ол чын ыйлап болбойтон, та албаданып бойын колго тудунын турган—онызын билбезим. (Л.)

137. Текстти кычырыгар. Тургускан колбочылардан ла токтой түжө-тен темдектерден көрүп, эрмектердин учурын тартап беригер.

I. Евгений бичик кычыраын узактан бери таштаган, же бир кезек бичиктерди эмди де кычырып туру. (II.) 2. Днепр-гэсти тудар тушта бир жылга жарым миллион кубометр бетон салынган, Сталинградтын жанында дезде бис баштап-кы жылда бир миллион, экинчи жылда—эки миллион кубометр бетон салар учурлу. 3. Түн кире берди, же кем де уйуктабады. 4. Уулчактар улустын кыйгырганын озо баштап укпагандар, акуланы да көрбөгөндөр, же олордын бирүзи кайра көрүп ийди, биске ачу-корон кыйгы угулды. (Л. Т.) 5. Комсомол-партизандар жолыгыжар болуп эрмектежип алган жерде Зояны сакыдылар, Зоя дезде келбеген. (Лид.) 6. Уулдардын бирүзи кайыкла эжип турды, экинчизи дезде учында аткак темирлү шыйдамла таштарды туура ийдип турды. 7. Күскиде бирде үүрлү кастар каактажып учат, бирде турналар бийикте өдөт.

138. Жаңыс номерлү тегин эрмектерден же, дезде деген колбочылардын болу жыла табышканду колболу эрмектер бүдүригер.

1. Жабыс турган кышкы күн тын изитпей жат. Ол жайгы күннен тын жаркындалат. 2. Жалкын жалт этти. Күкүрттин табыжы угулды. 3. Агаштын бүри жетире жайылгалак болды. Эбиреде өлгөн жажарып келди. 4. Туште кар кайылып турган. Түнде соок жети градуска једин турган. 5. Кайда да улустын табыжы угулат. Ондый да болзо, түн тым болды.

139. Текстти кычырып алыгар. Колбочылу табышканду колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

АЛТАЙДА.

Алтай јердин өзөктөринде карагай агаш сүреен көп. Јаан өлөннин ортозынан јүзүн-јүүр чечектер көрүнип јат, јаландарда дезде јилектер өзүп јат. Карагай агаштар өзөктөрдөн ала тууларга јетире өзүп јат, бийик тайгада дезде тыттар ла мөштөр өзүп јат. Тайгада сүреен көп андар бар. Алтайда јаан көл бар. Онын ады Алтын-Көл. Алтын-Көлгө Чолушман деп суу кирип јат, көлдөн дезде Бий деп

суу агып жат. Алтайдын сууларында көп балык бар, анчадала Алтын-Көлдө лө Чолушман деп сууда балык көп. Туулу Алтайдын жерин шинжилеп, жылдын сайын экспедициялар келип жат, же онын бастыра байлыгы жетише шинделгелек.

Азыйда Алтай жеринде аш өспөс деп айдыжатандар, же эмди ондый шуулте жастыра болгоны жарталган. Эмди керек десе Кан-Оозы ла Кош-Агаш аймактарда колхозтор бийик түжүмдү аш өскүрүп жадылар.

140. Же, десе, эмесе, ол эмесе, бирде, та, ок деген колбочылу табышканду колболу он эрмек сананып бичип алыгар.

141. Эрмекти бичип алыгар. Колбочызы жок колболу табышканду эрмектерде келишкендий колбочылар тургузыгар.

К о р г у з Ұ. *Колхозчылар ашты апрель айда үрендеп жадылар, август айда десе кезип жадылар.*

1. Колхозчылар ашты апрель айда үрендеп жадылар, август айда кезип жадылар. 2. Колхоз государственного сүт табыштырар молжузын 8 айдын туркунына ак-чек бүдүрди, планга үзеери 1200 литр сүтти келер жылдын планы учуп табыштырып салды. 3. Нөкөр Бербесев Айабай эмди жылкы товарный ферманын заведующийи болуп иштеп жат, онын нөкөри Бабаев Айылдаш сүттоварный ферманын заведующийи болуп иштеп жат. 4. Будённыйдын сууген Казбек деп ады кенетийин токтой түшти, кулактарын кызынып ийди. 5. Машина табыштапды, тегери күркүредди. 6. Кар жаар, жанмыр жаар.

142. Текстти бичип алыгар. Табышканду колболу эрмектерде токталардын ордына тургузылбаган колбочыларды ла токтой түжеткен темдектерди тургузыгар.

Алтай - албаты Октябрьский революциядаг озо бир де право жок, кыйынду, сүреен коомой жаткан эмди ... бастыра советский албатыларла кожо бойынын социалистический хозяйствозын национальный культуразын төзөп алды. 2. Азыйда алтай албаты нургулай бичик билбес болгон... эмди Алтайда бичик билбес кижини табарга күч. 3. Кунчыгыш тагдакталып келди ... чолмондор мызылдап турды. (Т.) 4. Куу булуттарга албаданат, рак кайра тескерилейт, чортон ... сууга кирерге турат. (Кр.) 5. Жердин кары кайылбаган, жас ... једип келген. (Чех.) 6. Мени жыга табаргылады ... мен туруп алаала, түймечилерле кожо шибееге кирдим. (П.) 7. Бир канча ой өтти ... Дубровскийдин сукадыгы комой болды (П.) 8. Туранын көзнөктөри жабылу болгон ... эжиги ... ачык болгон. 9. Тагдак кайда да кызар-

бай турды ... кунчыгыш ... агарып келди (Т.) 10. ... Толоно эмегенге мен болужып турадым ... Чында ла Селеш болужып турат.

VII. БАШБИЛДИРТКЕНДҮ КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕР.

Башбилдирткендү колболу эрмектерде токтой түжөтөн темдектер.

143. Тексттег табышканду колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар, онын кийининде башбилдирткендү колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар. Колбочылардын ла колбоштырып турган сөстөрдүн алдына чийү тартып салыгар.

1. Куучындап турган кижин токтой берди, бир канча ойдин туркунына туранын ичинде тым болды. (Кор.) 2. Турада бастыра улус уйуктап жадарда, мен садтын койу, бийик өлөңгінде чалынды истеп базып тургам. (Кор.) 3. Жанмыр жок болгон, је туман серибей турган, жабыс булуттар теңерини бүркеп ийди. (Т.) 4. Оңдо, кобыда, суу агып турган; ол табышту, је терең эмес болгон. (Л.) 5. Мен город жаар барарым, сен дезде үйде артарын. 6. Эки күн өтти, үчинчизи башталды, каруулчык тайгадаң жанбады. (Гайд.) Гек энезиле суудан келерде, Чук үйде жок болды. (Гайд.) Олор ажанарга жаңы ла отуруп аларда, каруулчык көз-нөкти токулдадып ийди. (Гайд.)

144. Башбилдирткендү колболу эрмектерде төс эрмектин алдына түс чийү, кош эрмектин алдына тыйрык чийү тартыгар.

1. Таң адып келерде, ончозы кыймырай бердилер. 2. Письмозынан көргөндө, ол бойынын ижин жаап учурлу керекке бодобой тургандый. 3. Эңир сайын, бастыра керектер бүдүп калганда, айылдаштары бойынын үредүчизиле эрмектежерге сүйтөн. 4. Он минуттын бажында, карануй боло берерде, жылдыстар чокум жаркындала берди. 5. Олор Москвага Бастырасоюзный журтхозяйственный выставкага жүргенче, бис алынган молжуну бүдүрүп саларыбыс. 6. Жаскыда, өзөк суулар кирзе, жабыс жерлерди суу алып ийет. 7. Жас келерде, балдар сүйүнип турдылар. 8. Олор бойынын журтына једерде, түн кире берди. 9. Аттарды јегип турганча, мен турага кирип, јылынып аларым. 10. Кар кайыла берерде ле, јалаңдарда јаскы кыра иштер баштала берди. 11. Турадагы улус уйуктай берерде, мен садта узак базып жүрдим. 12. Кар түшкелекте, бис аш согорын божодып салдыбыс.

145. Текстти бичип алала, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Лениннин адыла адалган Волго-Донской канал бүдерде ээн чөлдөргө суу барды жалаңдар чечектелди. 2. Жаркынду чолмондор тегеринин түбинен көрүнип келерде ле кара туман кобылардын ичине жайыла берди. 3. Онын жажы жаандап та келген болзо, ол амыраш жогынан иштеп турды. 4. Колхоз тынып, онын астамы өзөрдө колхозчылардын жадын-жүрүми база жаранып жат. 5. Жут жыл болгон до болзо буудай аштын түжүми орто тооло гектардан он сегис центнерден артык алынган. 6. Бригадалар бойы-бойлорыла мөргөйлөжип иштеген шылтузында общественный малга азырал белетеер план ажыра бүткен. 7. Күн ажа берерде ле удаган жок караңуй боло берди. 8. Бастыра ишти бүдүрбегенче улус тыштанбай иштеп турды.

Кошкон кош эрмек.

146. Эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып алала, кошкон кош эрмектердин алдына чийү тартыгар.

1. Туткушев Кыстанды энг артык малчы деп областной жуунга ийгендер. 2. Нөкөрүм неге санааркап туры не деп мен жаантайын сананып турдым. 3. Бүгүн письмо келер деп Миша сакиды. 4. Машиналарга керектү кош табылар деп мен иженип тургам. 5. Малга сөдүрге табылбазын деп пастухтар малды сас жерде кабырбайтан. 6. Талайда жотконду салкын болуп жат деп таадам шүүнип отурды. 7. Мында анг саковырыбыс деп анчы айтты. 8. Адама кожулта жал аайынча тогус кураган келишкен деп кече жуунда айдышкандар. 9. Жас келди деп балдар тын сүүнип турды. 10. Оны командировкага ийер деп ол сагып турган. 11. Енисей суу Кадыннап жаан ла узун деп кичинек карындажым да билер.

147. Колбочылу табышканду колболу үч эрмек ле колбочыду башбилдирткендү колболу үч эрмек сананып, бичип алыгар. Эрмектердин бүдүмин айдып беригер.

Өйин көргүзетен кош эрмектер.

148. Текстти бичип алыгар. Башбилдирткендү колболу эрмектерде төс эрмектердин алдына чийү тартыгар, токтой түжетен темдектердин учурын жартап беригер.

1. Женя кирнестени өрө чыгып барадарда, Ольга кухняда болды. (Гайд.) 2. Кижинин базыды угуларда, Ольга Женя жаар чугулду көрди. (Гайд.) 3. Серёжа айландыра

ајыктаарда, ыраакта комбайн көрүндү. (Павл.) 4. ✓Олөн ижи божоголокто, кыра ижи баштала берди. 5. Адучы жапашка келерде, Јинјилей кайдан да түргөн көрүнүп келди. 6. ✓Бир жыл өткөн кийининде, бис жорыктан ойто жанып келдибис. 7. Мечеш ойто жанып келерде ле, тышкары көп улус жуулган. 8. Святославка 22 жаш боло берерде, ол бойынын дружиназыла чөлдөргө барып, печенегтерле жуулажып турды. 9. Акам Ленинградка баргажын, мен оныла кожо барарым. 10. Јааш жагалакта, бис өлөндү жууп салдыбыс.

149. Токтой түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алыгар. Кош эрмектердин учурын жртап беригер.

1. Капшанка ойгонып келерде таң адын келген эмтир тышкары кандый да табыш угулып турды. (Чех.) 2. Онойып баатыр отурганча агап-таптар силкинди агын суулар ажынды. (Ул.) 3. Ак кийимдү медсестра-кыс ого бир кружка ару сууны экелип берерде ол жагыс тынып ичин ийди. 4. Ракета жарый берерде јага соктырган кеме көрүндү. (Воин.) 5. Машина ого сыранай жууктап келерде ол жагы ла жолдон мендебей чыкты. (Воин.) 6. Түн киргелекте пионерлер походтон ойто жанарга мендеп турдылар. 7. Матвей сөстөрүн учына жетире айткалакта немецкий офицердин огы ого тийди. Је немецкий офицер база тирү артнады. Ол эки алтам баскалакта оны пулемёттон өлтүрө адып ийдилер. (Полев.) 8. Мен майордын сурактарын лётчикке көчүрип турарымда лётчиктин эки көзи мен јаар кезе көрүп турды. (Полев.) 9. Бир катап машинамды аэродромго отургузып ла саларымда мени заводтын директорына алдырттылар. (Байд.) 10. Павел шоссенин кырына базып келди. Ол бир канча алтамнын бажында токой берерде Жухрай оны көрүп ийди. (Остр.)

150. Берилген табышканду колболу эрмектерден ойин көргүзетен кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектер бүдүрүп, бичип алыгар.

1. Күн кырдан ашты, мен өзөккө түжерим. 2. Бир минуттын бажында айылдын ээзи кайнап турган самоварлу кирип келди, мен бистин жол баштачыны бир аяк чай ичерге кычырдым. (П.) 3. Мен ого аякка чай уруп бердим, ол амзайла, чырайын жуурып ийди. (П.) 4. Туман өрө көдүрилди, удабай жапмыр жаап келди. 5. Кеме суунын јаарадына түртүлдү, оноң бир кияи чыкты. (Воин.) 6. Михаил аңдап жүргени керегинде куучындап турган, мен көзнөктин жанында оны јилбиркеп угуп отурдым. 7. Павел јаар ол сынар көзиле көрүп ийди койу кабактары кыймыктай берди. (М. Г.) 8. Бозом кирип келди, көк тенериде

жаркынду жылдыстар мызылдай берди. 9. Эңир кире берди, балдар жангылады. 10. Мен көзңөктөг көрүп ийдим, карануу тун кирип калтыр. 11. Булуттар таркай берди, күн көрүнип келди. 12. Жас келди, суунун тожы көдүрилип, жарылып турды. 13. Керептер Камчаткага жедиң келди, Шулуусты чындап та пушканын жаңына тургустылар, же ол бу службадан мойноп турды. (Поэ.) 14. Жуун божоды, улус айылдарына жангылады.

151. Тексттен башбилдирткендү колбоду эрмектерди чыгара бичип алаат, төс эрмектерди ле кош эрмектерди көргүзин беригер.

1. Жайгы каникул божозо ло, мен үренерге барарым. 2. Бис Егоровло рейхстагга жедиң келдибис, мааныны озо баштап парадный эжикке тургузып салдыбыс. (Кант.) 3. Күн айазарда, колхозчылар кыра ижине чыктылар. 4. Сырангай ла жылгайактын туманду күни болгон, жолдогы шүлү кар кайылып жаткан, бастыра туралардын жабын-тызынан тамчы тамчылап турган. (Л.) 5. Чанак жолы чыгарда ла, колхозчылар жаңы каякагандар тудатан агаш тарттылар. 6. Таң адып, күн тийерде, тал-табыш тын болды. (Ул.) 7. Алтайына түргөн жедерге, ак-коныр элес этти, баскан изи жада калды, барган изи жылыа берди. (Ул.)

152. Берилген үзүктөн бйин көргүзип турган башбилдирткендү колбоду эрмектерди бичип алыгар. Төс эрмек кош эрмекле не ажыра колболышканын андып беригер.

Күн кырдан көдүрилерде ле, Кичеемкей ойгонып келтен. Тачпак жеерен адын ээртеп ийди. Бир аяк тусту чайды пчеле, атанарга чыкты.

— Жакшы болзын, эне! Кандый жатканыгарды меге бичип турыгар. Мен елерге база бичиirim.—Мендеген бойынча, үзенин эки катап жастыра теити. Атка минеле, жалбак мееске чыгара баскылап жаткан койлорын аяктап көрди.

Уулы койу агаштын ортозына көрүнбей калганча, энези кийининен ары көрүп турды...

Кичеемкей аймакка жеделе, адын ойто жандырала, бойы кош тартар автомобильге отуруп ийди. Күн ажарга жууктап келерде, машинада отурган улус айдыжын тургылады: „Эмди бир частын бакында темир адыбыс Куру-Кобынын жараш жалаңына чыгара мантаар“.

Эңир бозом бүркелерде, кенетийин Кичеемкейдин көзине жарык жылдысту кара-көк тенери жерге түжүн келгендий, жылдыстар дезе кеен жалаңды чүмдеп ийген немедий көрүнди.

(П. К у ч н я к. Темир ат.)

Амадулу кош эрмек.

153. Текстти бичип алыгар. Башбилдирткендү колболу эрмектердин учурын айдып беригер. Токтой түжетеп темдектерди тургузып салыгар.

1. Журт хозяйствоны жарандырып кубултарга ончобыс текши иштейликтер. 2. Кадын сууны кечерге ол эптү жер бедреди. 3. Ангчыларга туштабаска ийттерге сестирбеске калын баргаанын ортозыла, караңуй жердин куйузыла айу батпаңдадып жанып жатты. (Эпос.) 4. Менин чырайымды жараш эдерге койон көөркий тын кичеенген. (Эпос.) 5. Билгир болуп үренерге бир де күнди өткүрбөзим. 6. Кышкыда мал соокко тонбозын деп бис жылу кажаган туттыбыс. 7. Ойди кыскартарга ол биске жылбүлү куучындар куучындап берди. 8. Ол улустаң капшагай ырап барарга базыдын түргендетти. 9. Ол кижси сыңар көстү болды эне-ни көрөргө бажын кезем кайра буруды. (М. Г.) 10. Огородтордон жакшы түжүм аларга колхозчылар кичеенип иштенип турулар.

154. Жаңыс номерлү эрмектердин бирүзин амадулу кош эрмек эдип, башбилдирткендү колболу эрмектер бүдүрүп алыгар.

К о р г у з у. *Керектин аайына чыгарга, мен слерге келдим.*

1. Керектин аайына чыктым. Мен слерге келдим. 2. Музыканд болдым. Билгир болор керек. 3. Амырап алдым. Токтой түштүм. 4. Койшауреккий кырды аштым. Аттарды камчылап желдим. (Л.) 5. Оштүни көрди. Кайучы карагайдын кийинине жакынып алцы. 6. Бисти тойго кычырды. Карыган князь бойы келди (Л.) 7. Улус бисти көрди. Айылдарынан чыкты. (Л.)

155. Тексттен башбилдирткендү колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар. Төс эрмектердин алдына чийү тартып салыгар.

1. Бастыра телекейде амыр-энчүни корып аларга, бис ончобыс туружар учурлу. 2. Баштапкы Майды жакшы уткуурга, бис мөрөйлөжип, планды ажыра бүдүрүп салдыбыс. 3. Малың жакшы кыштадарга, колхозчылар жайгыда эрчимдү иштегендер. 4. Оштүнинг турган жерин билип аларга, командир жолдын сол жанына ла он жанына кайучылар ийди. 5. Аш согорын өйинен озо божодорго, колхозчылар бастыра күчин салып турдылар. 6. Чижовкага жедерге, кажы ла кулаш жерди аларга, гвардеецтерге кандый күч болгонун генерал Ватутин билген. (Воин.)

156. Текетти бичип алыгар. Башбилдирткендү колболу эрмектерде кош эрмектердин алдына чийү тартып салыгар, кандый кош эрмек болгонуң үстинең темдектен салыгар.

1. Керектер канайда өдүп турганын жарт билерге, Ватутин жуу өлүп турган жерге барар деп шуунди. (Воин.) 2. Он минут өткөлөктө, кайучылар ойто једип келдилер. 3. Мен уйкудаң туруп келеримде, күн бийик турган. (Гарш.) 4. Эңирде күн ажып турарда, туралардың көзбөктөринде оның кызарып тийген чогы јалтырап турганда, фабрика бойының кара таш өзөгинен улусты, кара шлакты¹ чылап, чыгара таштап турат. (М. Г.) 5. Жуучылар Днепр сууны кечерге ажындыра белетенип турдылар. 6. Жуу божогон соңында, колхозчылар бойының колхозторына јанган.

7. Заводтын ишмекчилери эңир киргенде, јалкурыжып, оромло базып жүргилейтен; јер кургак та болзо, улус галожын кийгилеп алатан. (М. Г.) 8. Бис амырап аларга, сууның јарадына токтой түштибис. (Акс.) 9. Ондый јажытту, базылан санааны јарыдып, јенилтерге, улус эш кереги јок немеден улам бирүзи бирүзине чурап тұратан. (М. Г.) 10. Эки күннинг бажында, ол ойто Минскийге келерде, лакей оны эжиктен чыгарып ијди. (П.) 11. Американский империалисттер бастыра телекейди бийлеер деген јуулгексү амадуга једерге, јаны жууга белетенгилеп јат.

157. Амадулу кош эрмектү беш эрмек сананып, бичип алыгар.

158. Текетти кычырыгар, амадузын ла ойин көргүзип турган башбилдирткендү колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

НЕМЕЦКИЙ ШТАВТЫ ÖРТÖГÖНИ.

Школдың үстинде бир де табыш јок, тым болгон. Серёжа алтап ијгенде, оның баскан табыжы јангыс ла бастыра тураның ичине эмес, бастыра городко угулып тургандый болды.

Серёжа эмеш токунап аларга, бир де неме көрүнбей турган көзнөктин јанына эмеш турды. Көзнөктин рамазын тудуп турган кадуларды кайра бүктеп ийерде, рама белен кодорыла берди. Тышкартынан ару, соок кей сокты. Көстөри караңуйга темиге берерде, Серёжка тышкары не болуп турганын көрүп турар аргалу болды. Ол эмди городко жүрүжип турган машиналардың табыжын угуп, ары-бери өдүжип турган машиналардың өчөмүктедиң салган отторын көрүп турды...

¹ Ш л а к—металл кайыштарда арткан таштангы.

Серёжка немецкий тилди ондобой до турган болзо, солдаттардын куучынын тындап турды.

Туранын кыптарында оттор өчө берерде, көзнөктөрдү ээчий-деечий ачып ийдилер. Ачык көзнөктөрдөн улустын куучыны угулат, көзнөктө кемнин де сыгырып турганы угулат. Кезикте кандый бир кижги серенке күйдүрүп ийгенде, онын жүзи, папирозы, сабарлары бир кезекке жарый берет...

Серёжканын жүреги согуларда, онын түпүлдөгөн табыжы торт ло бастыра туранын үстине жаңыланып тургандый болды.

Көзнөктөри ачык, жаан тура карануйда билдирер-билдирбес көрүнөт... Э-э, бу керекти эмди ле эдер керек... Серёжка, белетенип аларга, бир канча катап талайып көрди.

Ол, белетеп алган бутылкалардын бирүзүн мойнынан тудуп алала, баштапкы этажтын ачык көзнөгине шыкап, бар-жок күчиле мергедеп ийди. Көс кылбыкадый жалбыш бастыра көзнөкти, туранын ла школдын ортозындагы оромнын бир кезегин жарыдып ийерде, одылган шилинин шыгырты угулды. Көзнөктөн жалбыш тебилип чыкты. Серёжка экинчи бутылканы көзнөк жаар мергедеп ийерде, ол тын табышту жарылды.

Немецтерди сагыш алынарына жетирбеске, Серёжка, школдын көзнөгинен парк жаар калып түжеле, ырада жүгүрди.

(А. Ф а д е е в т и н бичигени аайынча. Липт гвардия.)

Шылтакту кош эрмек.

159. Текеттен шылтагын көргүзүп турган кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектерди чыгара бичип алала, кош эрмекти төс эрмекке бириктирип турган сөстөрдү көргүзүп беригер.

1. Мен үнимди бистинг школдын үредүчизи учун берип турым, ненин учун дезе, үредүчи—жүрүмбистин жаркыны ла ойгоры. 2. Кандый ла спорт жаан учурлу болуп жат, ненин учун дезе, ол кижинин су-кадыгына сүрекей тузалу. 3. Колхозчылар бойлорынын ортозында социалистический мөрөйди элбеде жайылткан, онын учун силос оролоор планды ойинен озо бүдүрүп салдылар. 4. Жаан сууларда тош турбаган, онон улам анчылар андап барарга мендебей тургандар. 5. Ол бир ай Крымда амырап жүрген, онын учун мен ого туштап болбодым. 6. Нөкөрим бичиктерди ле газеттерди жаантайын кычырып жат, онын учун онын билгири көптөди. 7. Колхозтор аш үрендеер жалаңдарды жаантайын сугарып турган, онын учун бийик түжүмдү аш

алган. 8. Колхоз мал өскүрер государственнй планын ажыра бүдүргөн, онын учун ого социалистический мал ижинде озочылдын дипломы берилген. 9. Мал өскүрер фермаларында ишти ветеринарно-зоотехнический ээжилер аайынча чике өткүрүп турган учун, олар жылдын туркунына жаан көргүзүлөргө јединип алгандар.

160. Текстти бичип алала, токтой түжетен керектү темдектерди тургузып алыгар. Кош эрмектин алдына чийү тартып салыгар.

1. Бистин класста экинчи жылга кем де артпады ненин учун дезе ончозы кичеенип үренген. 2. Бүгүн соок болгон онын учун жылу тон кийип алдым. 3. Сүреен жаан кар түшкен онын керегинде машина узак ойгө келип болбогон. 4. Јут күндөр турганынан улам бис экскурсияга барбадыбыс. 5. Түнде јол көрүнбей турган онын учун мен фонарь алдым. 6. Оору кижинин су-кадыгы коомой болгон онын учун оны шакпыратпай тургандар. (Чех.). 7. Сас јерлер тонуп турган учун ондый јерлерде јүретен куштар түштүк јаар учкылады. 8. Бис балыктап барбадыбыс ненин учун дезе тын јанмыр жаап турган. 9. Бистин конституцияны албаты Сталинский Конституция деп адаган ненин учун дезе онын төзөчизи нөкөр Сталин болуп јат. 10. Салкын токтобой турган учун бис јапаштан чыкпай отурдыбыс. 11. Күскиде узак јанмыр болгон онон улам жаан јолдор тын үрөлгөн. 12. Бүгүн сүреен көп иш болгон онын керегинде мен театрға барбадым. 13. Бүгүн мен огородто өзүмди сугарбадым ненин учун дезе түниле јанмыр жааган.

161. Берилген тегин эрмектердег шылтагың көргүзүп турган кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектер бүдүрүп, бичип алыгар. (Колбочылар: учун, онын учун, ненин учун дезе).

К ө р г ү з ү. Түн жууктап келген учун, экскурсанттар темир јолдон он беш километр турган јуртка токтогон.

I. 1. Түн жууктап келген. Экскурсанттар темир јолдон он беш километр турган јуртка токтогон. 2. Күн коомойтый берген. Экскурсия болбоды. 3. Иш түргөн бүткен. Мөрөйлөжип иштегендер. 4. Жылу күндөр турган. Суунын тожы тонбоды. 5. Куштар түштүк јаар учкылай берди. Соок күс келди. 6. Эјем биске айылдап келбеди. Онын ижи көп болгон. 7. Мен сууны кечип болбодым. Күр де, кеме де јок болгон. 8. Школдо оны ончо балдар сууп турган. Ол јакшы нөкөр болгон.

II. 1. Мен үренеримде, карындажым меге көп болушкан. Эмди мен ого болужып јадым. 2. Бис коштой турган деревненин эки километр ары јанына јилектеп јүрдибис. Јуук јерлерде јилек јок болгон. 4. Мен бүгүн түниле уйук-

табадым. Тиштерим оорыган. 4. Сен бастыразын меге куучындап бербедин. Керек ондый болуп барды. 5. Ол андап барала, неме экелбеди. Жаман, јут күндөр турган. 6. Суу јаан болгон. Мен кечип болбодым.

162. Текстти кычырып алыгар. Эрмектердин бүдүмин көргүзип беригер, башбилдирткендү колболу эрмектерде кош эрмек нени көргүзип турганын јартап беригер.

1. Каникулдар башталарда ла, пионер-үренчиктер лагерге баргылады. 2. Нөкөрлөрүм библиотекага баргажын, мен кожо барарым. 3. Бежинчи бешжылдыкта бистин колхоз кандый јаан иштер бүдүрерге турган деп, бис председателден сурадыбыс. 4. Колхозчылар малды одорлодор ээжилерди чике тузаланып јат, онын учун мал семис күчтү кыштап јат. 5. Слер келгенче, мен малды көрүп кабыраарым. 6. Үредүлү жыл башталарда ла, үчинчи класстын үренчиктери пионерге кирдилер. 7. Таскактын үстинен тамчы түшпей барарда, жүзүн-јүүр кучыйактар кожондожо берерде, такаанын алдындагы јаш балдары, мыны угала, тышкары чыгарга мендедилер. (*Прив.*) 8. Кече колхозтын јуунына Тана келбеди, ненин учун дезе, ол оорыган. 9. Мечеш куучынын божодо айдып ийерде, Иркит өбөгөн топшуурын алып, кайлай берди. 10. Бастыра телекейде амыр-әнчүнин керегин тындып аларга, Советский Союзтын ишкүчиле јаткандары күчин кысканбай иштегилеп турылар.

Лапту кош эрмек.

163. Эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салала, кош эрмектерди айдып беригер.

1. „Степан Разиннин түймеени“ керегинде мен јаантайын Коноваловко кычырып туратам онойдордо ол бу бичикти бойынын сөстөриле јакшы куучындайтан. (*М.Г.*) 2. Ишмекчилер калганчы кварталда тын иштегендер ондый болгондо бу кварталдын планы өйинен озо бүткен. 3. Нөкөрүм амырап отурган айдарда мен ого једеле коштой отурдым. 4. Алты жылдын туркунына Алтайда болбогом айдарда мен чыккан өскөн јериме барып келерге сүреен јилбиркеп турдым. 5. Онын келгенине тын сүўнгем торт эрмек те айдып болбодым. 6. Сүрекей изү күн болгон айдарда бис сууга эжинерге бардыбыс. 7. Өткүн соок салкын согуп јат айдарда эниргери кар јаар.

Молжулу кош эрмек ле жөпсинер кош эрмек.

164. Эрмектерди бичип алыгар, төс учурлу эрмектин алдына чийү тартып алыгар.

1. Менин карындажым сенин келгенинги билген болзо, ол бери келер эди. 2. Бастыра депутаттар жаантайын иштөөр комиссиялар ла элбек актив Советтердин ижинде эрчимдү туружар болзо, Советтин организационный ижи бийик кеминде өдөр. 3. Ангчылар сүүбей де турган болзо, жайгы туманду күндөр андаарга жакшы. (Т.) 4. Хорь кандый да сагышту болзо, же ондо једикпестер бар болгон. (Т.) 5. Куштарды килемжилү кичеер болзо, олор јүрт хозјайствого јаан туза јетирер. 6. Малды јакшы азырабаза, көп кирелте алып болбос. 7. Јол узун да болзо, сууны јакалай барарга, мен нөкөримди јөпкө кийдирдим. 8. Сыйыным городко јетсе ле, биске телеграмма ийер. 9. Сен жаңы тере де кийип алган болзон, же јүрегин ол ло бойы. (Кр.) 10. Тиштери сүрекеј курч та болзо, койондор өлөң јиир тындулар. (Акс.) 11. Бастыра улус уйуктабай да јаткан болзо, јарым частың бажында турада тымык боло берди. (Кор.) 12. Ширееден каандар тайкылза, јөөжөдөң байлар айрылза, јокту улус ырысту јүрер, албаты-јон јыргап јадар. (Ул.)

165. Тексттен озо баштап жөпсинер кош эрмектү, онын кийининде молжулу кош эрмектү башбилдиркендү колболу эрмектерди бичип алыгар.

1. Кар бастыразы кайылбаган да болзо, колхозчылар кыра ижине чыктылар. 2. Февраль айдын ортозы да болзо, күндөр јылу болды. 3. Городтын јаказы ээн де болзо, ол ар-бүткеннин јаражын кайкап турган. (М.Г.) 4. Жаңыс кижі эдиң болбозо, ончобыс кожо бүдүрерибис. 5. Салкын јок болгон болзо, кезик өзүмдер үренделбей артып калар эди. 6. Лаврецкий токтодып та турган болзо, же Михалевич эртенги күнде атана берген. (Т.) 7. Јарамыкту айалгалар јок то болгон болзо, Ломоносов үредүге кичеенип, улу учёный боло берген. 8. Тышкары јылу да болгон болзо, ол јылу тон кийип алала, айылдаштарына барды. (Чех.) 9. Мен јанмырга тың өткөн дө болзом, оноң ары бардым. (Т.) 10. Онын уйкузы келип те турган болзо, ол уйуктабай, бичик кычырып отурды. (Остр.) 11. Ол медицинский институтты божодоло, врач та болуп турган болзо, оны Кичинең Антонина деп адап тургандар. (Панф.) 12. Кар јааза ла, бис чаналу јынғылаарыбыс. 13. Үредү божозо ло, пионерлер лагерьге барар.

166. Берилген тегин эрмектерден молжулу ла жопсинер кош эрмектү Башбилдирткендү колболу эрмектер бүдүрип, бичип алыгар.

К о р г у з у. *Жанмыр жаабас болзо, бис мешкелеп барарыбыс.*

1.1. Жанмыр жаабас. Бис мешкелеп барарыбыс. 2. Жылу жасты сагып турган. Жаан сооктор болгон. 3. Салкын жок, аяас күн турды. Бис городтон үч километр жерде турган көлгө барып балыктаарыбыс. 4. Кижиде жаан жакшы санаа бар. Ол бойынын санаазын бүдүрерге качан да аргалу. 5. Эртең клубта үренчиктер концерт тургузар. Мен концерт көрөрим.

II. 1. Күн тийип турган. Тышкары сүреен соок болгон. 2. Городко жетире эмди де жирме километр артты. Бис тыштанбай, оңон ары бардыбыс. 3. Иштейтен ой божогон. Колхозчылар түн киргенче кыра ижинде иштедилер. 4. Онын жажы алтаннаг ашкан. Ол туунын бажына жеңил чыкты. 5. Юннаттарды башкаратан кижиде жок болгон. Олор эм эдетен өлөңдиде көп жуугандар. 6. Түн сүреен караңуу болгон. Кайучу бойынын курч көзиле өштүнүн турган жерин көрүп ийди.

167. Эрмектерди бичип алыгар. Кош эрмектердин алдына чийү тартып алала, кандый кош эрмек болуп турганын жартап беригер.

1. Эртең аяас күн турар болзо, бис акамла экү андап барарыбыс. 2. Пушкин Михайловскийде жадарда, ого Пушкин келип барган. 3. Жаңы ла эжелген машинаны көрөргө, көп улус жуулды. 4. Пионерлерди апаратан автобус оройдо келген болзо, пионерлер бойынын ойинде жуулыжып, лагерьге тал-түште келгиледи. 5. Бистин жерде агын суу кичинекей те болзо, ондо көп балык бар. 6. Жолой меге жаан суу учурабаган болзо, мен эрте келер эдим. 7. Огородто өзүмдерди сугарбас болзо, неме өспөс. 8. Мен бу жаан тураларды көрбөдүм, ненин учун десе, бу жерлерде качан да болбодым. 9. Эртең турадан ала күн аяас та болгон болзо, эниргери жанмыр жаай берди. 10. Жажы алтаннаг ажа да берген болзо, ол колхозто каруулчык болуп, ижин жакшы бүдүрип турган.

168. Эрмектерди бичип алыгар, эрмектердин бүдүмин жартап беригер.

1. Төрөл жайым журтыбыста жайым кожондор жаңыланат. (К.Л.) 2. Көпөгөш жакшы өлөң эдерге, бригадирдин жүреги токтобой турды. Малга азыралды элбеде эдерге, мергендү бригадалар тзбгиледи. (П.К.) 3. Ваня күйүнгенине арай ыйлабай да турган болзо, албаданып күлүмзиренди. (Жат.) 3. Биденкого буулатырган керегинде уулчак жуучундаарда, капитан токтодынып болбой, каткыр-

ды. (*Кам.*) 4. Энир киргенче, жылдыстар чыкканча, анчылар одуда куучындажып отурды. 5. Бийик туунун устине чыгала, сан төмөн көрзө, журттар сүреен жараш көрүнип турар. 6. Түн киргенде, тегеринин түбиндеги жылдыстар суркурайт. 7. Күр бар да болзо, ол күрле кижидөүп болбос, ненин учун десе, оны жаап турган. 8. Жалаңдарда агаштар жаңы ла чечектеп келген, куштар үндерин темиртирип кожондоп турган, жастын жараш күни турган. (*Акс.*) 9. Терёшка школго барарда, таадазы оны тышкары жадыктын устинде сакып отурды. (*Кос.*) 10. Жаңмыртын да жаап турган болзо, бис ишти токтотпой турганыбыс.

169. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар, эрмектердин бүдүмин айдып беригер.

1. Оны билер ойгорды таппаганча ойто айылыма жанбазым. (*П. К.*) 2. Каруузын айдып божоордо карлагаштан койу албаты Ленинди курчап ийди. (*П. К.*) 3. Көстин жажы кургаганда карануй жүрүм жарыганда кату жүрүм көргөндөри Ленинди мактап айттылар. (*П. К.*) 4. Ваня уяала да берген болзо билдиртпеске бек тудунып турды. (*Кам.*) 5. Там ла тынып турган салкын булуттарды таркадар деп мен иженип тургам. (*Л.*) 6. Чанактын жолы чыкса тош тоңзо обоз келетен. (*Мам-Сиб.*) 7. Адазы карый берзе ого болушкадый жакшы балдар өзүп келер. (*Мам-Сиб.*) 8. Елеска тирүү де арткан болзо кенеп калган. (*Мам-Сиб.*) 9. Азык-түлүк божогондо алты ла тийин адып жанды. (*П. К.*) 10. Агаштын ортозында жүрзе кижикандый ла тындуларды ла өзүмдерди көрөр. (*Т.*) 11. Чике жолло барза тал түште ол городко једип алар. 12. Пашка мыжылдай берерде Матвейка уйкузы аразында анданып ийди. (*Биан.*)

170. Текстти кычырып алыгар, эрмектердин бүдүмин жартап беригер.

БАРРИКАДАДА.

Оромдо бирме кирези өлтүрткен улус јаткылады. Олордын патронташтарын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча ок-тары болор. Гаврош патрондорды бойынын корзинказына салып алар деп, патронташтарды кактап турды. Ором тумандый ышка бүркелип калган болгон. Карануй болгоны Гаврошко тузалу болды. Гаврош корзинказын тиштенип алып, өлгөн улустын ортозыла жылгажактап, төрт тамандап энмектеп, патрондорды јууп турды. Баррикададан Гаврош ыраак эмес болгон, је эмди оны кычырза, өштүнүн солдаттары көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кижикунчупай турган. Өлтүрүш

салган сержанттын патронтажынан Гаврош патрондорды алып турарда, ок ол өлгөн кижиге тийди. (Гюго.)

171. Текстти бичип алыгар, башбилдирткендү колболу эрмектерде кош-эрмектерди таап, алдына чийү тартыгар.

ГИМНАЗИЯДА.

Владимир Ильич гимназияда сүрекей жакшы үрөнгөн. Айылда сочинение бичиирге жакылта бергенде, гимназияда үрөнип турган балдардын көп сабазы табыштырар күннин алдында түниле отуруп, мендей-шиндей бичийтен болгон. Владимир Ильич десе онойып качан да этпейтен. Үредүчилер сочинениенин темазын табыштырар күндү жарлаганда ла, Владимир Ильич тургуза ла ижин баштайтан. Кичинек чаазынга сочинениенин планын бичип алатан. Күнүн сайын иштеп, табынча баштапкы планына көп темдектер, түзөдүлөр эдетен. Онын кийининде, ару тетрадь алып, белен бүдүрүп салган сочинениени чернилала көчүрүп бичип алатан.

Владимир Ильич сочинениени баштапкы катап чернилла бичибей, карандашпа бичийтен. Карандажы мокорып эмесе сына берзе, ол чичкерте жөнүп туратан. Карандажын ол сүрекей чичке эдиң жөнотон, онын учун бичиген буквалары учуктый чичке болотон. (Д. Ульянов.)

Действиенин эдилип турган аайын көргүзөтөн кош эрмек.

172. Эрмектерди бичип алыгар. Кош эрмектердин бүдүмдерин айдын беригер.

1. Тал агаш, кандый бир немени угуп, сананып тургандый, суунын жарадында турды. (Т.) 2. Агроном участокло араай базып, өзүмдерди колло тудуп, олорло эзендежиң турган кижичилеп, эрке көрүп турды. 3. Ол ок бйдө Павел, салкынга учурткан кижидий, аттан калып түшти. (Остр.) 4. Талай жалакайланып, жарадына согулат, комдор десе, одунын жанына жылынарга сурангандый, жалакай табышта-нып турат. (М. Г.) 5. Онын үни тоорчыктын үни ошкоч, жараш болды. 6. Бис туунын бажына чыктыбыс, онойдордо суунын ол жанында колхозтын кыралары көрүнип турды. 7. Беш минуттын бажында карануй боло берди, айдарда те-нериде жылдыстар там тыныда жалтырай берди. 8. Сүреен изү күндөр болгон, айдарда жердин өлөни саргара берди. 9. Мен станцияга жедеримде, меге, жүгүрүшке чылаган кижичилеп, тынарып тургандый паровоз көрүнди. 10. Бу-

дактары ак карга бүркелип калган агаштар, уур тонду кижидий, кыймыктанбай тургылайт. (*Тошп.*)

173. Токтой түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алы-
гар.

I. 1. Печкеге от салган да болзо туранын ичи сүреен соок болгон. 2. Ол кичинеке бала чылап ыйлап отурды. 3. Тын салкын согуп турган да болзо самолёт салкынга удура учуп баратты. 4. Сооктор баштала да берген болзо темир жолдо иштер токтобой өдүп турды. (*Остр.*) 5. Кош-той жаткан төблөрдүн өркөштөри ошкөш эки жылым таш-тын кийининен күн чыгып келди. (*Садык.*) 6. Ачкан эжиктен кирген соок жаба согуп ийерде ол көстөрүн ачып ийди. (*Полев.*) 7. Бүгүн сүреен соок болгон айдарда агын суулар тонуп калды. 8. Жыш ортозында күстүн эңири ошкөш караңуй боло берди. 9. Агаштардан агып калган чагана күйерде узун-узун жалбыштар агаштарды курчап ийди. 10. Макаар түжүрө калыйла сыгырып ийерде паровоз жорыгын араайладып ийди. 11. Куучынды ончо улуска жарт болзын деп айдар керек.

II. 1. Он жанынан пулемёттор аткылай берерде ол лотарыйын гвардеецтер табаруга барарга окоптордон көдүрилип чыкты. (*Воин.*) 2. Кижикандый бир немеге жедип аларга тын күүнзеп турган болзо ондо күүнзеген жаан амаду бар болзо ол качан да амадузына жедип алар. (*Мус.*) 3. Ол соокко сүреен тонгон торт сөс тө айдып болбой турган. 4. Жолдун он жаны жаар көрөр болзо Волга суу көрүнүп турар. 5. Ээн чөл жерлерде өзүм сүреен ас ненин учун десе жерде чык жок. 6. Кече тын жанмыр жааган айдарда бүгүн көп жерлерде кечүүлөр жок. 7. Бис туунун бажында турыбыс айдарда бастыра город биске көрүнүп турды. 8. Айландыра табыш жок тым болгон айдарда суунун шыркырап акканы угулып турды. 9. Ол кандый бир немеден коркыган кижик чилеп толыкка жажынып отурды. 10. Жыш агаш божой берген соңында Иван Кузьмич ташка учурады. 11. Менин нөкөрүм ыраак жерден жүгүрүп келгендиги тынарып турды.

174. Жаңыс номерде берилген эки эрмекти бир эрмекке бириктиригер; керектү колбочыларды тузаланып, эрмектердин бирүзүн төс эрмек, экинчизин шылтагын да амадузын коргузуп турган эмес кошкон кош эрмек эдигер.

К о р г у з у. Эмди омор городко Jede берген болор деп, мен сананып отургам.

I. 1. Эмди омор городко Jede берген болор. Мен сананып отургам. 2. Мен киного барбалдым. Энем божотпогон. 3. Ол

өзөктө сүреен жакшы өлөн бар. Мен өлөн чабачымарга айттым. 4. Мен ошон ары үренерге тургам. Үредүчилердин Горно-Алтайский институтуна келдим.

II. 1. Магазин бүгүн иштебей жат. Оңдо ремонт өдүп жат. 2. Жаан кар жаады. Тайгадан мал өзөккө түшти. 3. Бүгүн жаан салкын болгон. Эңиргери мөңдүр жааган.

III. 1. Жердин үстүндө иш жогынан ырыс жок болор. Мен ол тушта оны билип алдым. (М. Г.) 2. Үренчиктер экзаменди сүреен жакшы табыштырып турган. Үредүчилер сүүнип турды. 3. Адым отоорго турган. Ээрин алала, туз жап салдым. 4. Кеткин куштардын жанарын сакыганыбыс. Баштапкы кар жааган.

Колбочызы жок башбилдирткендү колболу эрмектер.

175. Текстти бичип алала, токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар. Эрмектердин бүдүмин көргүзүп беригер.

1. Мен кайдар баратанын аайлабай турдым: койлор до мааражат, толыкта ийт те ыркыранат. (Л.) 2. Сен Михайло эмди мынан калыбын паровоз депого ремонтко барар. 3. Јас келер аш салары керегинде сананар керек. 4. Жакшы анчы анды бедребей жат ан туратан жерди бедреп жат. (Акс.) 5. Жаан салкын келди агаштардын бажы шуулай берди. 6. Бис жанып келерибисте карануй кире берди. (Акс.) 7. Мен айландыра көрдим албатынын ачу-коронынан жүрегим жуурылды. (Рад.) 8. Туштүктөн эки күнгө чыгара жылу салкын сокты калганчы карлар кайылды. 9. Айылда менин ижим көп казан-айактарды јунуп ла баланы көрүп турдым. 10. Мен бүгүн айылдан чыкпандым бажым тын оорыган. 11. Сууны атка минип кечтим күр жок болгон. 12. Тепкиш жаар жүгүрдим меге удур аш бурлап, көдүрилип турды. (М. Г.) 13. Ыраактан табыш угулды иштен жанып турган колхозчылар кожондоп турды. 14. Јайгыда жакшы иштезен кышкыда мал тойу болор. 15. Шаппырабагар меге не де керек жок. 16. Чочыганымнан жүрегим тын согулып турды сөс тө айдып болбой турдым.

176. Действиенин өдүп турган аайын көргүзүп турган колболу эрмектерде точкалардын ордына керектү колбочыларды, кожулталарды ла токтой түжетен темдектерди тургузып, текстти бичип алыгар.

К ө р г ү з ь. Оңдо жаркынду жылдыстар, көп одулар ошкыш коштой-коштой мызылдажып турды.

1. Оңдо жаркынду жылдыстар көп одулар... коштой-коштой мызылдажып турды. (П. К.) 2. Жаан шуурганду салкын...

кеткин куштар учуп өтти. (Т.) 3. Соок сууда тонбогон тош кайылып турган сахар... жадат. (Некр.) 4. Ол түлкү... сүмөлү ле сергеленг. (Т.) 5. Жалаңда кар күскү... мызылдап жатты. 6. Үкү кижн ... кырда каткырып турды. 7. Каа-жаада жалт эткен жалкын ... онын санаазы жарып турды. (Т.) 8. Кар жум ... жымжак болды. 9. Ат машина ... мантап болбос. 10. Жолдын жанындагы агаштар самтар тербезендер ... тургандар. (Т.) 11. Агаш жондоп турган малта ... томурткалар тумчугыла токулдадып турдылар.

Бир канча кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектер.

177. Бир канча кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектерди таап, бичип алыгар.

Эмди телекей кубулган деп, ак-жарыктын алдында мынайда жадары келишпес боло берген эмтир деп, ол билип алды. (Чех.) 2. Бу каргышту тууга менин абрачагымды чыгара тартарга, мен букалар жалдап алар учурлу болгом, ненин учун десе, күски жол тожон, боочы бийик болгон. (Т.) 3. Жалкын жалт эдерде, күкүрт күркүрей берерде, агаш аразында бир де кушкаштын уни угулбай барды. 4. Бис сууга једип келерибисте, күн өксөп тө калган болзо, жалаңда соок болды. 5. Удабас өштүни сүрүп саларыбыс деп, ойто јакшы ырысту жүрүм башталар деп, бис ончобыс јарт билип турганыбыс. (Воин.) 6. Бистин албаты социалистический Ада-Төрөлинин тузазына мынан да ары эрчимдү иштеерге белен деп, коммунистический обществоны бүдүретен исторический задачаны ак-чек бүдүрерге белен деп, бис ончобыс билерибис. 7. Тун кирерде, балдар ажанган кийининде, јаанам чөрчөк айтты.

178. Текстти кычырып алыгар. Бир канча кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектерди чыгара бичип алала, олардын бүдүмин схема ажыра көргүзип беригер. (Схеманы учебниктин 97 страницазынан көригер.)

1. Адазы јанып келерде, адынын ээрин алып турарда, уулы уткуп удурч чыкты. 2. Баштапкы кар јаарда, чанак јолы чыгарда, колхозчылар андап бардылар. 3. Уроктор божоордо, балдар јангы бичиктер аларга, библиотекага бардылар. 4. Айылчы кижн эжиктен кирип келерде, тонын чечип эзендежерде, мен ого удурч бастым. (Т.) 5. Байрам колхозко электромотор аларга, Тарынка десе сарју әдетен заводтын ижин көрөргө, Майма јаар атандылар. 6. Арыган анчыны јылу төжөккө јатыргыссын деп, оны тойо азыразын деп, айылдын ээзи јакарды. (Т.) 7. Бисти сууга јетир-

зин деп, суудан кемеле кечирзин деп, најым нөкөрүн ай-
былады. (Т.) 8. Жайгы күн жаңы ла чыгып турарда, куш-
тар үн алынбай кожондоордо, агаштын жаказында отура-
га жакшы болгон. (Акс.)

179. Башбилдирткендү колболу эрмектерди тегин эрмектер эдип бичип алыгар.

К о р г у з. Түнде жаан жаңмыр жааган. Бис городко барбадыбыс.

1. Түнде жаан жаңмыр жааган, онын учун бис городко барбадыбыс. 2. Ол чаазында Кирджали керегинде бичилген ошкош, ненин учун дезе, кычырып турган кижы Кирджали жаар кылчас эдип көрүп турды. (П.) 3. Талайда жотконду салкын болордо, балыкчыларга анчадала күч келишкен. 4. Агаш бүри жок турган, ненин учун дезе, жас жаңы ла башталып келген. 5. Эки күн өткөн кийининде, ол бойы-
нын керегин бүдүреле, деревнеге база катап келген. (Лид.) 6. Атту корпус Царицын (эмди Сталинград) городтын жа-
нында актарла жуулажарда, бойынын Казбегине (адына) минген Буденный табаруга жаантайын жуучылдардын алдында барып туратан. (Всевол.) 7. Бистин шибее бийик
жерде турган, онын учун айландыра көрөргө сүрекей эптү болгон. (Л.) 8. Колонна агаштын ортозыла барадарда, онын учуна кем де кожулганын кавалеристтер сезип ийди. (Раст.)

Колболу эрмектерди катап көрөргө керектү таскадулар.

180. Токтой түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алы-
тар. Кажы ла эрмектин бүдүмин айдып берерге белетенип алыгар.

1. Стратостат өрө көдүрилерде соок кейге жаңыланып турган, көп улустын кыйгызы угулды. 2. Ломоносов ада-
зыла кожо балыктап та жүрзе үйде кандый бир иш те эдип жүрзе—Москвага канайып једип баратаны ондо школго ка-
найып кирип алатаны санаазынан чыкпай турды. 3. Бис аш кезип турган бригадага жууктап келедеристе биске кол-
хозтын председатели туштады. 4. Бир кезек ой өткөн кийининде Александр Суворовты Семёновский полкко сол-
дат эдип бичип салган деп јеткерлү бичик келди. (Григ.) 5. Баштапкы ла офицерский јамы аларда ол јирме беш
јашту болгон. (Григ.) 6. Күн айаза берзе ле бис әксурс-
сияга барарыбыс деп мен иженип турым. 7. Жилин кыс-
ка сынду да болзо, бойы чыйрак болгон. (Л. Т.) 8. Жаан салкын болзо тегеридеги булуттарды таркадып ийер деп

мен сакып отурдым. 9. Миша жырааларга жууктап келерде онон эки койон чыга конды. 10. Карануй кире берерде Шорс бойы жаар төрт партизандарды алдыртып алды. (Зим.) 11. Жырааларда кандый да шылырт угуларда, часовой тура түжүп тындады.

181. Текстти кычырыгар, колболу эрмектердин бүдүмдерин айдып беригер.

I. Озогы чакта, эмдиги карыгандар энеден чыккалакта, эмдиги кайындар чаал кемине жеткелекте, эки-жангыс ат минген, эки-жангыс уй сааган, эки-жангыс эчки-кой азыраган эмеген өбөгөн журтап жаткан.

Уулдары чыдап келерде, апшыйак оморды андап-куштап жүрерге үредер болды. Эмеген десе согононын бажын-дый сок жангыс кызын көк көктөбүргө, аяк-казан тударга, тере илеерге үредетен. Албатыда жүрүмү ырысту болзын деп, Сынару деп адалган адын-дый ару-чек болзын деп, эптү колду, эччил сүмелү болзын деп, энези кызын үредип туратан.

Апшыйактын үч уулы адазын ээчип, адазына түнөй адып-жаспас анчылар болдылар, айу тудар күчтү болдылар. Аркадан андаза, ан-куштарды көптөн адып жанадылар, суудан балыктаза, балыкты коштоп экеледилер.

II. Көркий Сынарунын эки көзинен жаш төгүлет, куйка-бажы ачу-коронду сыстайт, чечилер аргазы жок, айрып алар нөкөри жок, түни-түжиле үч конокко ыйлап-сыктап турды.

Же онын ырызына карындаштары түнде жандылар. Айыл эжигине жеткенче, ат чакызына түшкенче, айылдан кижжи чыкпады, оморды кем де уткубады. Үч карындаш алаң кайкады, мендей-шиндей кошторын түжүрди, артынчагың айылдарына кийдирдилер.

(Н. У л а г а ш е в. Сынару.)

182. Берилген тексттен табышканду колболу эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

Бир катап Эркелей абралу городко барды. Городто сельпонун кижизи учурады товар апар деп айбылады. Жол жанмырдан улам үрелип те калган болзо Эркелей кыйышпады. Эркелей жолго конбоды бойынын колхозына жедерге албаданып жанды. Ол Шонкордын жаткан деревнезине жууктап келди түн кире берди. Абранын он жанындагы тегелиги жолдон ашты. Абразы жолдон араай антарылды Эркелей түже калыды аттын бажынан тутты. Аттын канча үйе-сөөги быыража берди. Эркелейдин колы аттын бажын тударга

чыдашпады болужы жок бозомнын ортозынан болуш бед-
реп айландыра көрди. Эркелей кыйгырып ийди уни кыр-
ларга жангылана берди.

Эркелей абрадагы немелерди чечип, жолго чыгара тар-
тарга шүүнди. Же бу ишти бүдүрөтенине Эркелейдин күчи
жетпези жарт болды. Ол аттын жанында болужы жок тур-
ды узук жоктон кыйгырып турды. Онойдо жарым канза-
танкы тартканча болды. Учунда Эркелей кемнин де шы-
лырап, базып келеткен табыжын укты. Карангуйдан эр-
кижи чыгып келди.

(П. К у ч и я к т ы н бичигени айынча.)

183. Керектү колбочыларды тузаланып, берилген эки эрмектен башка-
башка бүдүмдү кош эрмектү башбилдирткендү колболу эрмектер эдип,
бичип алыгар. Онойдо бүдүргөн кажы ла эрмектин бүдүмин онын кийи-
нинде скобкада бичип салыгар.

1. Урок божоды. Ыренчиктер жангылады. 2. Андрей
Москвага жетти. Биске письмо бичиди. 3. Колхозтор азы-
ралды артыгынча белетеп алды. Мал жакшы кыштаар.
4. Ыредү башталганынан ала кичеенип ырендис. Экзамен-
дерди жакшы табыштыарыс.

VIII. ЭРМЕКТИН АНЫЛАНГАН ЭЧЕНИ ЧЛЕНДЕРИ.

Аныланган жөмөлтөлөр.

184. Текетти бичип алала, жөмөлтөлөрдиг ле олордон камаанду сөс-
төрдиг алдына чийү тартыгар.

1. Пушкин, улу орус поэт, 1837 жылда жада калган.
2. Бис, артиллеристтер, орудиелердин жанында шакпырап
турдыбыс. (Л. Т.) 3. Олордын энези, менин жаанамнын сы-
йыны, чугулчы, кыйгырчан кижжи болгон. (М. Г.) 4. Мен
Алтын-Көлдү, Туулу Алтайдын эн жаан көлин, эмдиге жети-
ре көргөлөгүм. 5. Алексей Кукасов, бистин колхозтын эн
артык малчызы, курортто амыраган. 6. Содон апшыяк, би-
йик сынду, буурул башту, барбак сагалду, эмеш күрдек ки-
жи, конторага кирди. 7. Канакуш, сүреен жакшы физкуль-
турник, ГТО-нын нормаларын түргөн бүдүрүп салды. 8. Су-
воров, улу орус полководец, качан да, кемге де жендиртпе-
ген.

185. Экинчи эрмектин айдылачызын жөмөлтө эдип, эки эрмектен бир
эрмек бүдүрүп, бичип алыгар.

1. Улагашев 1861 жылда чыккан. Улагашев—атту-чуу-
лу кайчы кижжи. 2. Борлоевти Иштин Кызыл Мааны орде-
ниле кайралдаган. Борлоев—„Жаны Алтай“ деп колхозтын

председатели. 3. Владимир Владимирович Маяковский бойын бастыра ийде-күчин социализмнин жөнүзү учун тартыжуга берген. Маяковский—бистин өйдүн улуу поэди. 4. Алтайда плодовой садтар өскүрерин Лисавенко баштаган. Лисавенко—jarлу садөскүречи, Сталинский сыйдын лауреады. 5. Любовь Тимофеевна Космодемьянская „Зоя ла Шура керегинде повесть“ деп бичик бичиген. Любовь Тимофеевна —Зоя Космодемьянскаянын энези. 6. Бистин колхозчылар Молотовтын адыла адалган колхозко экскурсияга баргылап жүрген. Молотовтын адыла адалган колхоз—Алтайский крайдын эн артык колхозы. 7. Эдил күүк жанкылдада эдип jat. Куук—алтай албатынын чөрчөгине кирген куш. 8. Кадыева Юля Артектө амыраган. Кадыева Юля—бистин школдын эн артык үрөнчиги.

186. Токтой түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Иван Никитич Кожедуб сталинский авиациянын мактулуу шонкоры Советский Союзтын үч катап Геройы алдында пионер болгон. 2. Александр Матросов Советский Черүнин рядовой жуучылы 1943 жылда Чернушки деп журтта жуу-согушта өлгөн. 3. Телекейлик ишмекчи движениенин „Мергендү бригадазын“ Советский Союзтын Коммунистический партиясын бастыра ороондордын ишкүчиле jatкандары сүүп jat. 4. Мен Советский Социалистический Республикалардын Союзынын жаш пионери Лениннин—Сталиннин кереги учун тартыжуга качан да белен! 5. Социалистический Төрөлибистин ижемжилү коручызы мактулуу Советский Черү бистин агару границаларыбыста сергелен туруп jat.

Колбочылар ажыра кожулган жөмөлтөлөр.

187. Токтой түжетен темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Бастыра улус анчадала балдар самолёттын отураарын көрөргө энчикпей турдылар. 2. Мажакту аштар темдектезе буудай бистин областта jakшы өзөр аргалу. 3. Жетинчи класстын үрөнчиктери ол тоодо бистин де класстын үрөнчиктери экзамендерге jakшы белетенип жадылар. 4. Көп үредүчилер ол тоодо бистин Василий Сананович jakшы ижи учун башкарунын бийик кайралын алды. 5. Бастыра балдар керек дөзе детсадтагы да балдар байрамга белетендилер. 6. Кижин бойынын сөктөрүнүн эмөзе скелетинин бүткөн бүдүмин jakшы билер учурлу. 7. Көп машиналарды темдектезе баштапкы тракторды эдерин ончозынан озо орус улус сананып тапкан.

Обстоятельстволордын аныланары.

Аныланган ылганачылар.

188. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектердинг учурын жартап беригер.

1. Мен, соокко тонуп, тозуларды жууп алала, чеден ажыра таадамнын садына кирип, жана бердим. (М. Г.) 2. Куш-каштар, бойынын жарап бүдүмиле кижини јилбиркедип, ак кардын үстиле чүмдү баскындап, агаштын курутып калган будактарына учуп чыгала, чечектер чилеп јайканып, карды јерге түжүрип тургандар. (М. Г.) 3. Станцияга једип келеле, кургак кийим кийип алала, ажанар курсак јакыдала, амырап јаттым. (П.) 4. КичинеКичеемкейдин адазы байлардын малын кабырып јүреле, тайгада агашка бастырып өлгөн. (П. К.) 5. Кичеемкей, машиназы јаар арайдан ла өдүп једеле, сигналдын кнопказын басып ийди. (П. К.) 6. Үренерин орой баштайла, Ломоносов, сүреен кичеенип уренип, көп иштеп, улу учёный боло берген. 7. Аңчы, соокты да керекке албай, тозуда узак отурды. 8. Тегин отурганча, нени-нени әдер керек. 9. Кажы ла комсомолец, дисциплинаны буспай, јакшы уренип, бастыра үренчиктерге јозок болор учурлу.

189. Берилген текстти бичип алыгар, ылганачылардын алдына чийү тартыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Агаштарга түртпеске бөкөйип алала олор туранын јабузынын алдында сүрекеј тозындалып калган көзнөктөрдин бирүзине једип келдилер. Тышкартынан олорды көрбөзип деп көзнөктин тозынын арчыбадылар јүстерилене шилге түртүп алала тургылаарда олордын јаактары арай ла тийишпей турдылар.

Серёжка Верхнедудуванний роцадан келеле Валяла кожо тозынду көзнөккө јүстерин тийдирип алала турган ойгө јетире көп ой өткөн. Немецкий черүнин кезик бөлүктери городко кирип келерде машиналар Садовый оромго бадышпай турдылар немецкий солдаттар јер ле болгондо көрүнип турдылар.

Серёжка дезе керектин бүдүретен јанын сананып турды көзнөктөн көрүнип турган немелерди ончозын курч көстөриле көрүп бир де кичинеК неме јастырбай ончозын сананып алды.

(А. Фадеев. „Јинт гвардия“.)

190. Ондый ок иш бүдүригер.

Онойып отурганча тышкары карануй кире берди. Столдын үстин жунадып өлбөг экелзин деп Аркадий Павлович жакарды. Камердинер биске простынялар жайып төжөк салып берди. Бис уйуктаарга жаттыбыс. Эртенги күннин жакылтазын угуп алала Сафрон база уйуктаарга жүрө берди. Аркадий Павлович уйуктап барадала орус крестьяниннин сүреен жакшы бүдүмдери керегинде база эмеш куучындап жадала уйуктай берди. Каруулчык доскону согуп тышкары табыштангып турды. Кандый да кыпта баланын ыйы угулды... Бис уйуктай бердибис.

(И. С. Тургенев. Бурмистр.)

191. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Аңгыланган ылганачыларды таап алала, озор эрмекте кандый обстоятельство болуп турганын жартап беригер. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Суунын тожы көдүрилип келеле тызырап жарылып турды. Суу жарадынан ажынып жабыс жалаңла күркүреде агып турды. (Акс.) 2. Орус литература албаты-жонго онын жайым учун тартыжузына жуук болуп XIX чактагы ончо улустын жүрүмунинг эн жаан сурактарын тургускан. 3. Советский Союз көп национальностту государство бололо ады чыккан жаан государстволордын ортозында баптапкы жерде туруп жат. 4. Маяковский журукчылардын Москвадагы школында үренип көп иит журукчыларла поэттерле танышкан. 5. Жайгыда өйди калас өткүрбей үренчиктер колхозтын ижине болушкан. 6. Школдон жанып келеле колдорунды самындап жунуп тур. 7. Кучыйактар кискеден чочыйла учуп чыктылар. 8. Нөкөримди сакып болбой ого бойым бардым. 9. Соокты да керекке албай балдар чаналу жыңылаарга бардылар.

192. Жаңыс номерде берилген эрмектердинг бирүзи аңгыланган ылганачы болгодый эдип, эрмектер бичип алыгар.

К ө р г ү з ү. *Адам аңдап барды. Түлкү өлтүрди. Адам, аңдап барала, түлкү өлтүрди.*

1. Жолды билбедим. Удура туштаган кижиден сурадым. 2. Жолдо кондым. Эртенгизинде онон ары жорттым. 3. Кушкаш кожондоп отурды. Кенетийин учуп чыкты. 4. Кичеемкей автомобиль көрди. Оны башкаарын билип аларга, энчикпей барды. 5. Ишмекчилер амыраар күнде үйде отурбады. Бастыразы воскресникке чыкты. 6. Аңчы ыраактагы жышка чыкады. Жууктагы кобылардан сымда, күртүк, чай аңдады. 7. Кадыннын суузын кечтим. Себинин суузын жакалап бардым. 8. Мен бүгүн киного барбазым. Лекцияга

барарым. 9. Урокторды ончозын белетеп алдым. Энеме айыл ижин эдерге болуштум. 10. Ыраак жерден келдим. Түргөн жадып амырадым. 11. Бийик кырдын ажызына чыктым. Бастыра Алтайды аяктап көрдүм. 12. Бригадир кайруны алды. Чалгызын баштап кайрыды.

193. Текстти кычырыгар. Аңыланган ылганачылу эрмектерди бичип алыгар. Аңыланган ылганачылардын алдына чийү тартып салыгар, токой тўжетен темдектерди тургускан учурын жартап беригер.

АГАШТЫН КӨНДӨЙИНДЕ.

Бир катап эңирде Петро ло Якуб агаш аразына кузуктап баргандар. Олордын колхозы границадан ыраак эмес болгон. Уулчактар агаштын сыранай ла ортозына кирдилер. Олор, таарга толтыра кузук терип алала, жанарга тергенип турдылар.

Кенетийин шылырт угулды. Уулчактар айландыра аяктап көрдилер. Орешник деп койу жыраанын ортозыла, будактарды араай туура жайып, таныш эмес кижин өңөлөп келеткен. Ол улам сайын аяктанып турган.

—Сан башка неме, кемнен жажынат не?—деп, Якуб шымыранды.

Петро каруузын араай берди:

—Заставага жүгүр. Кандый да болзо, пограничниктерге айдып сал, мен дезе мында артарым, ол нени эдерин көрөм.

Якуб, бажын кекип ийеле, жыраалардын ортозында көрүнбей барды. Петро жаныска артты.

Кайдар жажынатан? Петро жаан агаш көрүп ийди. Агаштын будагында малиновка деп кушкарш отурган. Агашта көндөй бар болгон. Уулчак көндөйдүн ичине түргөн кире берди...

Таныш эмес кижин, селт эделе, табыш угулган жер жаар түргөндөп басты. Ол бир канча минут тындап турды. Айландыра тым болгон. Петронын жажынып алган агажынын төзине жардыла жөлөнүп отуруп алала, ол, карманынан колмылтык чыгарып, оны аяктап көрөлө, тенери жаар көрди.

Малиновка база ла, будакка отуруп алала, кожондой берди. Таныш эмес кижин, малиновканын үнин угуп, оноор көрүп турала, көндөйдүн ичинен буунын учын салактап турганын көрүп ийди. Ол кузукту таардын буучагы болгон. Петро, мендеген бойынча, буунын учын будакка илингенин аярбай калган.

Таныш эмес кижин, тура жүгүрөтө, колын көндөй жаар сугуп, уулчактын чыгарып алды.

—Сен мында нени эдиң туруң?—деп, Петродон шымыранып сурады.

Петро, оноң айрыларга албаданып, бастыра күчиле кыйгырып ийди.

—Унчукпа—деп, таныш эмес кижн шымыранып, уулчакты јерге јыгала, тамагынан тудуп, тумалай берген.

Ол ойдо үн угулды: „Колынды көдүр!“

Јыраанын ары јанынан колында колмылтыкту пограничниктер чыктылар. Якуб оларды оройтыбай экелген.

Пограничниктер Петроны аргадап алгандар, таныш эмес кижини дезе арестовать эткендер. Ол кижн шпион болгон эмтир.

Е. Воронина.

194. Аңыланган ылганачылу беш әрмек бичип алыгар.

Кубулбастарла, адалгыштарла айдылган обстоятельстволордын аңыланары.

195. Әрмектерди бичип алыгар. Јартап турган обстоятельство­лордын алдына чийү тартыгар.

1. Чеденнин толыгында беле агаштын төзинде, айылчыларды күндүлеер стол турган. 2. Мен столдын јанына, бийик отургушка, отурып алдым. 3. Бир катап, тегин күнде, әртен тура, мен таадамла тышкары кар арчып тургам. 4. Таадам туйук јерде, кырдын эдегинде, эски туранын подвалында, эки карануй комната јалдап алган.

(М. Горький.)

196. Төмөн берилген обстоятельство­лордон карарта базылган сөстөрдиг чокумдап јартаарга келишкенин талдап, әрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузып салыгар.

1. Бийикте булуттар јылыжып турды. 2. Эртечи турала, сол јаны јаар база берди. 3. Бу јерден ыраак эмес кичинек јурт туры. 4. Мен күскиде кайын агаштын ортозында отурдым. 5. Ичкери алдымда булут көдүрилип турды. 6. Суунын он јанында үүр мал кабыруда јурди. 7. Мен әртен ойто келерим.

Әрмектерге кожотон сөстөр: көк тегеринин түбинде, јарат өрө, койрык-тейрик суучактын јанында, сентябрь айдын учында, кырдын бажында, јажыл өлөңдү кажатта, јети часта.

197. Запятайлорды тургузып, берилген әрмектерди бичип алыгар.

1. Онон ары кырларда теермен ле кызыл јабынтыду бир канча туралар турды. 2. Јараттын јанында суунын баларында неме элбендеп јатканы ого көрүнди (Т.) 3. Сол

жанында аралда йит үрүп жат. (М.Г.) 4. Эртенгизинде күн чыгар алдында жүске жуук улуу сууны бууу саларга жуу-лыжып келди. (Акс.) 5. Олорго городтын учында базарный площадьтын жанында жаан боро таш турага жадарга келиш-ти. (М.Г.) 6. Бир катап күс башталып турарда Кирилл Петрович жаланга барарга тергенип алды. (П.) 7. Жайгыда аш кезер бйдө уулчактар бөднөлөрдү колло тудуп жат. (Гонч.) 8. Школдын жанында бийик төгдө Лениннин памятники турды. (Кон.)

198. Чокумдап, жартап турган обстоятельству эркектерде токтой тү-жеткен темдектерди тургузып, бичип алыгар.

1. Кадын суунын ол жанында Себи суунын сол жарадын-да Камлак деп жаан деревне туруп жат. 2. Бистин он жаны-быста Арагва суунын жарадында осетиндердин сакля-лары көрүнип турды. (Л.) 3. Бурулчыкта жылым таштардын үстиле барган жолдын учында биске удүра эки жорыкчы туштаган. (Л.) 4. Откөн күн аңирде күн ажып турарда бис клубка лекция угарга бардыбыс. 5. Жаскыда кар кайылган тоштор аккан кийининде адамла экү балыктап жүретенибис. 6. Жабыста өзөк ичинде Арагва деп суу мөңүн учуктый чөйилип агып жатты. (Л.) 7. Жайгыда жилектер быжар бйдө балдар жилектеп жүрет. 8. Аңчылар шуурганду жут күнге де көрбөй тайгага чыктылар.

199. Эрмектин аңыланган члендеринин алдына чийү тартып, берил-ген текетти бичип алыгар. Олор кандый члендер болгонун, ненин учун аңыланганын жартап беригер.

Мен суунын жаказына, жаңы күрге, једип келеле, токтой түштим. Төмөн, менин алдымда, суунын жарадыла, маши-налар мантап турды. Бир эмеш сол жанымда, төмөн ыраак-та, байла, сүрекей терен сууда, оттор жаркындалып турды. Тенери жарык болды, суунын бурулчыгынын ары жанында, кремльдин бийик башнялары тенериде јарт мызылдажат. Город бастыра жанынан јакшы көрүнөт. Кажы ла минуттын бажында городто там ла көп оттор жарыдылат, тенеринин түби оттордын жаркынына кызарып турды. Бу Москванын үстине байрамнын тандагы жарып турганы болды: Баштап-кы Майдын иллюминациязын жарыдып тургандар.

(Л. Кассиль. Улу удурлашканы.)

Башка, ордына, үзеери, коштой деген сөстү допoлне-ниелердин аңыланганы.

200. Эрмектерди бичип алыгар, токтой түжеткен темдектерди тургузыгар.

1. Удабай кандый да бир өчөш кушкаштан башка бас-тыра кушкаштар кожондобой барды. (Гонч.) 2. Керептерде

иштегенинен башка бис таш көмүр коштоп туратаны-
 быс. (Н. Пр.) 3. Онын жараш бүдүжине үзеери сүрекей
 жакшы кылык кожулып жат. (М. Г.) 4. Матростор ары-бери
 аяктанып, ээн жерден башка нени де көрүп болбой тур-
 ды. (Н. Пр.) 5. Ээзинен башка магазинде менин карында-
 жым Яковтын уулы Саша садыжып турган. (М. Г.) 6. Кол-
 хозчылар блон ижинин планын бүдүргениле коштой солок
 тартып тургандар. 7. Мен бүгүн киного барардын ордына
 библиотекага бардым. 8. Бистин областьтын колхозторы
 көп мал азыраганыла коштой мажакту аш салып, огород
 ажын отургузып жадылар. 9. Айылдын ичинде Бэладан
 өскө бир де кижиге жок болды. (Л.) 10. Тенеринин түбинде
 кара чокыр кызыл булуттардан өскө кандый да темдектер
 бар болды. (Мус.) 11. Шыралу кыйынду жүрүмнүн ордына
 ырысту жыргалду жүрүм келди. 12. Энем фабрикада иштеп
 жат, ого үзеери эгирде школдо үренип жат. Уйды жүзүн-
 жүүр азыралдарла жеткилинче азырап, жакшы айалгада тут-
 са сүди көптөгөнине коштой койу да боло берер.

201. Берилген эрмектерди бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Бистин орооннын экономиказы көдүрилгениле коштой
 албатынын жадын-жүрүмү жаранып туру. 2. Алтай писатель
 П. В. Кучияк стихтер ле куучындар бичигениле коштой
 пьесалар да бичиген. 3. Бистин колхоз государственного аш
 табыштырар планга үзеери эки жүс центнер аш табыштырды.
 4. Үренчиктер Крымда амыраганыла коштой көп катап
 экскурсияда болгондор. 5. Соок салкын болгон ого үзеери
 кар жаап турган. 9. Бистин жерде жаан кырлардан өскө
 тошту мөнкүлөр база бар. 7. Мен адамнын жакылтазы
 аайынча күнүн ле почтадан жагы газеттер садып алып
 турым.

Чике ле косвенный куучын-эрмектер.

Чике куучында токтой түжетен темдектер.

202. Берилген эрмектерди бичигер, автордын сөстөрүнүн алдына чийү
 тартыгар. Токтой түжетен темдектерди жартап беригер.

1. Пионерлер нөкөр Сталинге мынайда бичиген: „Бойы-
 быстын ижибисте ле үредүбисте, Слердин большевистский
 жолыгарла барарга, бис бастыра ийде-күчибисти берип ту-
 рыбыс“. 2. Нөкөр Сталин Жаңы Уда деп журттын балдары-
 на мынайда бичиген: „Слердин ийген уткулыгарга сүреен
 сүүндим. Слерди су-кадык жүрзин деп, күүнзеп турым.
 Үредүни жакшы божодып, бистин орооныбыска керектү,

Билгир ишчилер болорыгар деп, иженип турым“. 3. Бистин өрооннын атту-чуулу лётчиги, Советский Союзтын үч каттап Геройы Покрышкин бойынын үренчиктерине мынайда айдып турган: „Јууда билгир болыгар, аайы-бажы јок көкүбегер. Слердин јүрүмигер јаныс ла бойыгарга керектү эмес, је онойдо ок Төрөлибиске база керектү, онызын качан да ундубагар“. 4. „Јерди терең сүрер керек—деп, агроном колхозчыларга айтты.—Аштын түжүми бийик болор.“ 5. „Уйларды јум өлөңдү јерге кабырып, сугарып турар керек—деп, зоотехник уй саачыларга айтты.—Уйлар сүттү болор“. 6. „Соок меге керек јок, ол качан да јок болзын“—деп, Адыјок бойында айдынат. (П. К.) 7. „Оны кайдан билеригер?“—деп, Адыјок улустын куучынына јара киришти. (П. К.) 8. „Балам, көчө ичерге тур“—деп, энези уулын ойгосты. (П. К.) 9. Соок көскө көрүнетен, колго тудулатан болзо, Адыјок эмди ле согужарга белен болгон.—„Јыланаш јыргап јүргөн менин јайымды ойто бер!“—деп, айдарга белен болды. (П. К.) 10. „Калак сени, база бир нөкөр кожо јок, је, алдырбас, јаныскан да болзо, чечектерди эмеш јуулаштыарым“—деп, Адыјок кату шүүнди. (П. К.) 11. „Малды өзөккө түжүрип турыгар ба?“—деп, председатель малчыдан сурады.—Зоотехник келип јүрет пе?“

203. Эрмектерди бичип алыгар, токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Кару таадам Константин Макарович деп Ванька бичиди. (Чех.) 2. Казбич сенин минген адын јакшынак ат. Айылдын ээзи мен болгом болзом, менин колымда үч јүс жылкы мал бар болгон болзо, талортозын сенин јүгүрүгин учун берер эдим деп Азамат айдып турды. (Л.) 3. Атту-чуулу орус полководец Суворов айылына бичикти кыскарта бичип туратан Су-кадык јүрим. Үренип турым. Служить эдип турым. Суворов. 4. Сүүнчилү кунди бурлактар кара булуттар чылап бүркеп ийгендий болды олор ырап көрүнбей калбаганча мен олорды ээчий көрүп турдым деп бурлактар керегинде Репин айдып турды. (Е. Сол.) 5. Карыган Матвей Кузьмин желбер түктү бөрүгиле имдеп бастыра бар күчиле мынайда кыйгырды уулдарым мени карамдабагар бир де шилемир-фашист тирү артапызын көрмөстөрди ончозын кыра аткылагар. (Полев.)

204. Эрмектерди бичигер, токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Сен неге мында јажынып калган деп Дубровский кузнецтен сурады. (П.) 2. Э-э деп каруузын Казбич бир канча унчукпаганынын кийининде айтты ондый атты бас-

тыра Кабардадан таппазын. (Л.) 3. Баатыр сакыган ат эдим калыкка көрүнбейтен эдим. Арслан каан мени тударга алтан жылга некежип тудуп мени болбогон деп кара айгыр бышкырып ийди сен мени таптын сенин адын болорым. Сенин адын болгожын—Малчы-Мерген баатыр, менин адым болгожын Канатту-Кара ат. (Ул.) 4. Быйан болзын кудам акту сөзим айдадым Пётукке күүк айдып турат сен кудайдын да кужынан артык кожондойдын онызын ончо улус айдыжат! (Кр.) 5. Кандый макалу деп ишмекчилердин бирүзи баррикаданын начальнигине айтты бу женү ине! (Гюго.)

205. Бичиирде, токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

1. Тарас оны өртөөргө турган от жаар көрбөй казактардын адыжып турганын көрүп турды Агаштын ары жанында төнгө чыгыгар уулдар олор оноор тидинип болбос деп кыйгырып турды. (Г.) 2. Бүрлер адылжып табыштандылар. Ондый эрмекти уялбай кем айтты. Бистен жалтанбай сөс блаажатан кем анда. (Кр.) 3. Отургузып алзан бисти деп айуунун ээзи суранды Айу өрөкөннөн коркыбай оны канайып отургузатан. Алдырбас. Ол жобожок. (Некр.) 4. Мендей-шиңдей бөрүгүн суура тартып сурады Жакшы једиң келдигер бе Аракы чай ичедигер бе? (Некр.) 5. Айылдаш токто уят деп Шавка ого айтты. Слонго сен чыдайтан ба (Кр.) 6. Албатынын најылыгы ла карындаштыгы кандый ла байлыктан артык. Ол најылык бисти карындаштың јуук эткен. Ол најылык үргүлјиге ондый болор деп кабардин албатынын кожоны айдат. (Бл.)

Диалогто токтой түжетен темдектер.

206. Текстти кычырыгар, токтой түжетен темдектерди айдып беригер.

Каргышту кеме суунын ичинде, бистин буттарыбыстын алдында, араайын јайканып турды. Кемебис сууга чөңөр ойинде суу биске сүрекей соок көрүнген, је удабай бис темиге бердибис. Коркыганыбыс өлө берерде, мен айландыра көрдим. Бистен он алтам кирези јерде кулузун өлөңдөр көрүнди, олорды ажыра, ыраакта, јарат көрүнөт.

— Керек коомой?—деп, мен санандым.

— Эмди канайдарыбыс?—деп, Ермолайдан сурадым.

— Көрөр керек, мында канайып конотон?—деп, Ермолай каруузын берди.—Ме, мылтыкты тут—деп, ол Владимирге айтты.

Владимир, бир де эрмек айтпай, мылтыкты алды.

— Барып, мынан чыгар тайыс јерлер бедрейдим—деп,

ондый јерлер кажы ла көлдө бар болгонун билип турган чылап айдала, Ермолай Сучоктын узун агажыла суунын түбин јоктоп, јарат јаар ууланды.

— Сен эжинип билерин бе?—деп, мен онон сурадым.

— Јок, билбесим—деп, ол кулузундардын кийининен унчукты.

— Је, ондый болзо, сууга чөнөр—деп, Сучок, керек-сибей турган кижидий, айтты. Кеме суунын түбине чөнүп турарда, јеткерден де эмес, је бистин чугулдан јалтанган Сучок, эмди эмеш јүреги токунап, каа-јаа алдынан өрө көрүп турды, је јеринен кыймыктабады.

(И. С. Т у р г е н е в. Льгов.)

207. Текстти кычырыгар, токтој түжетен темдектерди айдып беригер.

Варвара бут бажына туруп алганын јук ле мында болгонды. Ол ойто барарга сананды, је ором јаар бараткан улустын ортозыла өдөргө күч болгон. Варваранын өдөр аргазы јок болгон.

— Ой эмеген! Сен кайдаар барадырын? Ондо не болуп турганын укпай турын ба?—деп, ого кем де чугулданып кыйгырды.

Варвара, алаатыган бойынча, тура калды.

— Менин уулымды...! Уулым ондо!

— Уулын болзо, канайдатан? Келер!

— Өлтүрип койзо, не болор?

— Болуш јетирип болбозын.

Бийик сынду, каткак чырайлу кизи, колын јайып, кыйгырып турды:

— Кааннын кылыгын көрүп турыгар ба, нөкөрлөр! Јок, токтозун!

— Бисте эмди каан јок!

— Каан керек јок!

Варвара, оны угуп турала, араай айтты:

— Кудай да, каан да—кемизи де јок.

Варвара база ла кайра јүгүрип, кемнинг де колынан тудуп, сурады:

— Уулымды көрдигер бе?

— Кандый уулды? Ондо уулдар көп.

— Колында кудайдын сүрин тудунып алган, өнөтийин улустын алдына тургускам.

Кем де, эске алынып, сурады:

— Колында кудайдын сүри бар бе? Ак бөрүктү бе?

— Ак бөрүктү—деп, Варвара арайдан ла айтты.

Ол кизи унчукпай турала айтты.

— Јыгыла берген эди. Өрө турбаган, байла, өлгөн болор...

(Л. Г у м и л е в с к и й. Канду воскресенье.)

208. Текстти бичигер, токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

АГАШ ОРТОЗЫНДАГЫ СОГУШ.

Je кем коркынчак деп Петька сурады.

Токто Петька тийижип турала токток јидинг деп Павел айтты.

Сен коркытпа Коркыдарын мен бойым да билерим.
Бис слерге тийбей јадыс слер биске база тийбегер
Көрзөн сен кандый

Кандый

Сүрекей чүмеркөк эмтиринг Коммунист база

Сен дезе кулактардын колтыкчызы

Бис слердин флагарды јыртып саларыс

Јыртып көр

Јыртарым

Јыртып көр деп Павел тиштери өткүре катап айтты

Јыланды сени деп Мотя өткүн үниле кыйгырды Бис-
тин флаг учун мен сенин көзинди ойо тырмаарым

(В. Г у б а р е в. Павлик Морозов.)

Цитаталарда токтой түжетен темдектер.

209. Кычырала, токтой түжетен темдектерди јартап беригер.

„Өзүмдердин јангы кеберлерин ар-бүткеннен артык тө-
зөп өскүрер арга кижиде бар да, ол онойып төзөөр дө
учурлу.“ (И. В. Мичурин.) „Бис ар-бүткеннен быйан сура-
бас учурлу, оны онон јуулап алары—бистин задача-
быс“. (И. В. Мичурин.) „Крыловтын көп улгерлери кеп
сөстөр лө укаа сөстөр боло берди... Крыловтын бичиктерин
кычыратан улус јаантайын көптөп турар“. (В. Г. Белин-
ский.) „Пушкиннин поэзиязынан бастыра Русь көрүнөт...
Пушкиннин салтары ненин учун јаан болгон дезе, ол
бойынын өйинен сондобой, Төрөлиле кожо өзүп, онын
санаа-шүүлтезин көргүскен“. (В. Г. Белинский.) „Ол
(Шевченко) бастыра бойы албатынын поэди... Онын санаазы,
кўүни албатынын јадын-јүрүмиле колбулу“. (Н. Г. Добро-
любов.). „Маяковский советский өйдин эн јаан талантту
поэди болгон до, болуп та јат“. (И. В. Сталин.)

210. Токтой түжетен темдектерди тургузып, текстти бичип алыгар.

Печориннин журналынын „Кире сөзинде“ Лермонтов
мында бичиген Мен бу книгага Печориннин јүк ле
Кавказтагы јүрүми керегинде бичигенин салдым Менин
колымда база бир калын тетрадь артты Ондо ол бойынын

бастыра жүрүмин бичиген Качан бир ак-жарыкка ол до бичиктер чыгар же эмди мен оны чыгарарга тидинип болбой турым Автордын жакшынак сөстөри учун ого быйансы жетсин Же ол берген сөзүн бүдүрери керегинде аланзып турыбыс Ол бойынын Печориниле ургүлжиге айрылышкан деп бис билип турыбыс.

(В. Г. Б е л и н с к и й.)

Көп точкалар турары.

211. Кычырала, токтой түжетен темдектерди айдып беригер.

I. Данила солузактап, турада отурган таадакка жүгүрип келди:

—Сас жаар жүре берди ... Торбостоп барды ...

Таадак нени де кимиренип, ары-бери түргөн басып турды. Онын кийининде, арый берген кижичилеп, тура түшти.

—Данила, кайда оны бер ...—деп, араай айтты.

— Нени? — деп, онойдо ок араай Данила сурады.

—Бычакты.

Кудайдын сүринин кийининде жаткан бычакты Данила тыркырап турган колдоруна узак чыгарып болбой турды. Бычакты чыгара тартып аларда, таадак атыланып, колдорун жагып, кизиреди.

—Бу эмес! Ол тыйрыгын берзег ...

Даниланы сакып болбой, кудайдын сүринин кийининде кадап салган бычакты бойы ушта сокты.

—Ме!

Даниланын тиштери тарсылдажып, калтырай берди.

— Ол ... жагыска барган эмес...

— Кемле?

— Федькала. Ол айдып берер...

Таадак чочый берди.

(В. Г у б а р е в. Павлик Морозов.)

II. ... Арып калган балдар жагып келеткен.

Кайыңдардын жагында, айрылчык жолдо, Серёга таадакка Данила тургандары көрүндү. Павел базыдын арайладып ийди...

— Паш ... Данила бисти сокпос по?—деп, Федя коркып сурады.

— Таадамнын көзүнчө тидинбес болбой ...—Павел ичке-ри көрди.— Сен менен эмеш артып кал, менен бир он алтам кийинимнен кел...

Павел таадазына араай жууктап келетти.

— Жилек терип алдаар ба, балдарым?—деп, таадак эрке унине, тыркырап сурады.

— Э-э...

— Кайда, көрбөйүн ... Таадаңа канчазын чугулданадың ... Павел сүүнип, күлүмзиренди, таарын ийининен жерге түжүрди.

— Мен чугулдабай турым, таада... Көрзөгөр кандый торбос. Козыр!

(В. Г у б а р е в. Павлик Морозов.)

212. Кычырала, токтой түжетен темдектерди айдып беригер.

Анна („На дне“—деп пьесадаң) Согуш... ачыныш... өскө бир де неме көрбөдүм мен... бир де неме көрбөдүм! Тойу болгонум сагыжыма кирбейт... Кажы ла бир болчок калаш учун тыркырагам... жажына тыркырагам... Шыра-лагам... Жажына самтар кийимдү жүргөм... Бастыра ырыс жок жүрүмде... Ненин учун? ... Эмди өлүп жадым...

(М. Г о р ь к и й. „На дне.“)

Чике куучынды косвенныйга көчүрери.

213. Чике куучынды косвенный куучынга көчүрүп, бичип алыгар.

1. 1. „Кеме таап алар керек“—деп, Ермолай учу-учында айтты. 2. „Сучокто тайыс кеме бар“—деп, Владимир айтты. 3. „Кеме бар ла, же сүрекей коомой“—деп, Сучок тунгак үниле айтты. 4. „Ликтерин сыксып албай“—деп, Ермолай айтты. 5. „Балык састын жыдын сүүбей жат“—деп, менин анчым айтты.

(И. С. Т у р г е н е в. Льгов.)

II 1. „Мында слерде жакшы“—деп, Ольга айтты. 2. Мария айтты: „Мен, Москвадан болгой, бойымнын уездный городымда да качан да болбогом“. 3. „Менин Сашам кычырып та билер“—деп, Ольга мактанды. 4. „Семен таайым, өрт күйүп жат“—деп, кем де тын үниле кыйгырды. 5. „Эмегендер, суу беригер!“—деп, староста кыйгырып турган. 6. „Сындыртпагар!“—деп, кем де улустын ортозынан кыйгырды. 7. Старостанын кийининен карыган эмеген чыгырып, кыйгырып келетти: „Самоварды бербезим, бербезим!“ 8. Мария, печкенин жанында керилип ийеле, айтты: „Жок, жайым артык“.

(А. П. Ч е х о в. Эр улустар.)

214. Чике суракты косвенный сурак эдип, эрмектерди бичип алыгар.

К ö р г ү з ү. „Кем келип жат?“—деп, каруулчык сурады. Кем келип жатканын каруулчык сурады.

1. „Кем келип жат?“— деп, каруулчык сурады. (Чех.)

2. „Сен нени билбей турун?“—деп, Павел Васильевич Стёпадан сурады. (Чех.) 3. „Адам кайда?“—деп, быйтыктанып Аксинья сурады. (Чех.) 4. „Вожатый кайда не?“—деп, мен Савельичтен сурадым. (II.) 5. „Ондо кем?“—деп, Палаша сурады. (II.) 6. „Сен мени таныдың ба?“—деп, мен сурадым. (Т.) 7. „Сен не жортпой турун?“—деп, мен унаачымнан сурадым. (II.)

215. Чинке куучынды косвенный куучын эдип бичигер.

I. „Сен мында не жажынып алган?“—деп, Дубровский кузнецтен сурады. 2. „Мен турада отурган улустын кандыйын көрөргө санангам?“—деп, Архип туктурылып, каруузын берди. 3. „Айылдар сайын барыгар!“—деп, Дубровский Василисага ла Лукерьяга айтты. 4. „Ахти—деп, Егоровна сурады.—Владимир Андреевич, сен нени эдип турун?“

(А. С. Пушкин. Дубровский.)

II. „Шибееге жетире ыраак па?“—деп, мен бойымнын унаачымнан сурадым. „Ыраак эмес—деп, ол каруузын берди.—Ту ол көрүнип туру“. Мен шибеенин жылым сүүри башняларын ла валдарын көрөргө, айландыра көрүп турдым, же тоормошторло чедендеп салган деревнечектен башка, не де көрүнбей турды. Бир жанынан кар жарымдай алып салган үч эмезе төрт обого өлөн турган, экинчи жанынан жантагып калган теермен көрүнип турды. „Шибее кайда?“—деп, мен кайкап сурадым. „Бу туру“—деп, унаачы деревнечекти улап көргүсти. Бис бу ла тушта деревнечекке кирип келдибис.

(А. С. Пушкин. Капитаннын кызычагы.)

216. Токтой түжетен темдектерди тургузып, бичип алыгар.

Деревнеге баралыктар деп Ермолай үшкүрип учында айтты. Же деревнеге жетире эки километр болгон. Мында конуп алалык деп мен айттым. Тышкары түн жылу теерменчи акча учун биске салам төжөк берер. Ермолай кыйышпай жөпсинди. Бис эжикке база ла катап токулдаттыбыс. Же слерге не керек деп эжиктин ары жанында үн угулды.

(И. С. Тургенев. Льгов.)

217. Токтой түжетен темдектерди тургузып, бичип алыгар.

1. Өштүни алдындагызынан чокум адып алдындагызынан калапту кыраарым. Менин жүрүмүм мени өскүрип, үредип алган Төрөлиме берилер учурлу онын учун керектү

болзо мен бойымнын жүрүмимди Ада-Төрөлим учун аланзу жогынан берер учурлу деп Советский Союзтын Геройы Илья Шуклин айткан. 2. Мен төрөлимди сууп жадым слерди жаман көрүп турым онын учун партизан болгом. Бис көп улус бис жегерис деп Олег Кошевой гестаповецтер шылаарда айткан. 3. Ак чырайлу он тогус жашту уул Саша Матросов нөкөрлөрүн эбиреде көрөлө мынайда айткан. Бис приказты бүдүрүп саларыбыс! Менин колдорум мылтык тудар аргазын жылытпаганча менин жүрегимнин согужу токтобогончо немецтерле согужарым. Мен өлүмнөн де жалтанбай бистин жер учун согужарым 4. Эки колын өрө көдүрүп кайра бурулала, кекенип айтты: кан иччилер сагыгар бистин ырыс бир тушта келер. Канча мун кыйналгандар слердин өлүмди сагып жадылар. (И. К.)

БАСТЫРА ЭЭЖИЛЕРДИ КАТАП КӨРӨРГӨ КЕРЕКТҮ ТАСКАДУЛАР.

218. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

ЧӨЛДӨ.

Күн жаңы-жаңы ла чыгып турды. Станциядан үч километр кирези жерде бастыра жанынан чөл көрүнөт. Ээн кургак кунукчыл түс жерден башка бир де неме көрүнбөйт. Ыраакта жырааларда ногай укту албатынын айылдары ла каа-жаа өдүп турган жолдор көрүнөт. Торт көлөткө жок жер кижинин санаазын кунуктырып турды. Чөл жерде күн чыгып та турза ажып та турза жаантайын кызыл. Салкын соккондо кумакты ары-бери көчүрүп бүткүл кырлардый эдип салат. Тымк болгондо бир де кыймык жок бир де табыш жок ончозы өлүп калгандый билдирет. Күн чыгып та келген болзо бүгүн чөлдө тымк бүрүнкүй ээн болды. Кей де тымк болды, жаңыс ла аттардын базыды ла бышкырганы угулат. Же бу да табыш араай угулып жылыып турат.

Казактар көп сабазында унчукпай жортуп бараттылар. Олор мылтыктары калырабазын деп жазап эптештирип алган. Калырап турган мылтык казак кижиге сүреен жаан уйат.

(Л. Н. Толстойдун „Казак“ деп куучыны аайынча.)

219. Берилген текстти канча-канча катап кычырыгар. Онын кийининде токой түжетен темдектерди тургузып, бойыгардын сөзигерле бу текстке жуук эдип бичип алыгар.

Кичинек койонокты клеткага сугуп салдылар. Клетка сүрекей тапчы болгон, агычактын секирер де, ары-бери

мантаар да аргазы жок болгон. Кере тўжине ле койонок кыймыктанбай отуратан, жаныс ла онын кара тумчугы кей жытап турген кыймыктанып туратан.

Онойып бир жыл өтти. Койонок жаанайла, жаан, семис койон боло берди.

Клетканы тышкары алып чыктылар, жерге тургустылар, эжигин ачып ийдилер. Коркыган койон клетканын толыгына жашынып, бастыра бойы тыркырап, бийик чедендеп салган жажыл жаланды узак аяктап турган. Учында, жерге жаба энмектеп, ол бойынын түрмезинен арайын чыкты, тыркырап турган буттарына туруп алала, жаш өлөннин устинче бүдүмчизи жок мантай берди. Улус тыныш алынбай көрүп турдылар. Койон там ла түрген мантап барадала, кенетийин баш ажыра аңданып жыгылды.

— Бүдүрилди—деп, иит кижиге каткырып айтты.—Эмди ле оноң ары мантаар.

Ле койон өрө турбады. Улус онын жанына жүгүрүп келерде, онын көстөри, шили чилеп, көгөрип баратты.

Койоннын сөөгүн лабораторияга апарала, курч бычакла ичи-кардын жардылар. Өлүм жүрек жарылганынан улам болгон. Койоннын жүреги жетире өспөгөн, жука, ылбырап калган стенкалуу болгон.

Өкпөзи, жайымда өскөн койонноң көрө, кичинек болгон. Сөөктөри де сүрекей чичкечек ле бортык болгон.

Мындый ченемелди московский зоопаркта өткүргөн. Ондый ченемелди канча-канча катап өткүргөндөр. Тапчы клеткаларда тоорчыктарды, сымдаларды, койондорды өскүрүп тургандар. Олор ончозы жайымга чыкканда ла, жүректери жарылганынан өлүп тургандар.

Мындый керек неден улам болуп турган? Аңдар тапчы клеткада отуруп, ары-бери мантабай турганынан болгон. Ары-бери мантаары, секирип турары өзүп турган организмге керектү: мынызы жогына организм чике өзүп болбос.

Кижиге, койон чылап, ондый тапчы клеткада өскөн болзо, не болор эди?

Айдарда, тапчы клеткада отурган койондый болбо! Сукадык, күчтү, чыдамкай болуп өзөргө, тапчы комнатадан тышкары чыгып тур, ару кейле тынып тур; улай физкультурала, спортло заниматься эдиң, иштенип тур.

Физический жанынан жакшы өзөри жуучыл кижиге сүреен керектү. Бек жүректү, күчтү, чыдамкай ла бөкө кижиге жууда женип жат.

(М. Черевковтын бичигени аайынча.)

220. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

Артиллерийский полктын командири Ваняга (Ваня Солнцевке) оны Суворовский училищеге ийип турганын жарлайла, шыйдын деген.

Төрт куннин бажында вокзалдан элбек оромло Ваня Солнцев ефрейтор Биденколо базып бараткан. Уулчак немелер салатан жажыл таар жүктенип алган.

Ол таарда сүреен көп керектү де кереги жок то немелер жатты. Олорды кайучылар ла орудиецтер бойынын ыраак жорыкка баратан уулына сыйлап бергендер.

Же эн керектү немелерди газетле чебер ороп салган болды таарда „Суворовский натиск“ жаткан ого үзеери платка ороп салган погондор—ол погондор капитан Енакиевтин болгон. Капитан Енакиевти ундубазын деп полктын командири айрылыжар алдында ол погондорды Ваняга берип, олорды көстин чогындый чеберлезин деп жакыган.

Капитан Енакиевтин погондорын уулчакка табыштырып, полковник мынайда айткан сен ада-эненнин жакшы уулы болгон сен кайучылардын ла орудиецтердин жакшы уулы болгон. Сен капитан Енакиевтин чындык уккур жалтанбас уулы болгон.

Эмди де бистин бастыра артиллерийский полк сени бойынын уулы деп бодоп жат. Оны ундуба. Эмди сен үр-нерге барып жадыг. Бойыннын төрөл полктын адын сен уйатка салбазын деп мен иженип турум. Же качан да болзо кайда да болзо ончозынан озо сен бойыннын Эне-Төрөлиннин чындык уулы болгонынды бу төрөлдин эн артык уулынын улу кижинин—Сталиннин чындык уулы болгонынды билип жүр. Жакшы болзын Ваня Солнцев офицер болуп алзан бойыннын полкына ойто кел. Бис сени сакырыбыс төрөл уулыбысты чылап ойто аларыбыс.

(В. Катаев. Полктын уулы.)

221. Берилген текстти кычырыгар. Токтой түжетен темдектердин учурын жартап беригер.

КОРЧАГИН ЖУХРАЙДЫ ЖАЙЫМДАП АЛГАНЫ.

Лиза, он алтам кире барала, бурулчыктаг шоссеге чыгып келген эки кижини көрүп ийди. Алдында жалбак төштү, көзи айландыра көгөрип калган таларкак ишмекчи базып келетти. Ол мандайына кептей кийип алган кара кепкалу, топчызы алынып калган пиджакту болды, пиджактын алдында ичине кийетен жолду чамча көрүнип турган.

Ол сары өңдү сапог кийип алган буттарыла жаан-жаан алтап, базып келетти.

Онын кийининде, үч алтам кире јерде, боро жупанду¹, курында эки патронтажту петлюровец, ишмекчинин сыртына јыдазыла арай түртпей, базып келетти. Јелбер бөрүктин алдынан айдадып бараткан кижинин јиткезине кичинек эки көзиле кезе көрүп турды. Таякыга саргарып калган эрин сагалдары туура тарбайып калган болды.

Лиза, базыдын эмен араайладып ийеле, шоссенин бир јанына кечип алды. Онын кийининен шоссеге Павел чыгып келди.

Јолло он јаны јаар бура соголо, Павел келип јаткан улусты база көрүп ийди. Ол Жухрайды тургуза ла танып ийди.

„Ол мынын учун ойто келбеген туры!“—деп сананды. Жухрай јууктап келетти. Корчагиннин јүреги сүреен тын согула берди. Павел нени эдетенин тургуза ла сананып, аайын таппай турды. Је керекти узак шүүрге ой ас болгон. „Је, Жухрайдын божогоны бу!“—деп, Павел сананды.

Карманында кол мылтык бар болгоны калганчы минута Павелдин сагыжына кирди. Одуп бараткан тушта бу мылтыкту неменин бели орто адып ийер, ол тушта Фёдор јайымдалар. Онон ары бир ле неме сананбай, тиштерин тын тиштенип ийди. „Онойдо эдерге јалтанбас карындаштар керек...“—деп, Фёдор ого кече ле айткан ине.

Павел түргөн кайра көрди. Город јаар бараткан оромдо кем де јок болды. Ичкери јанында кыска јаскы пальтолу уй кизи мендеп баратты. Ол чаптык этпес. Тууразында турган экинчи оромды ол көрүп болбогон. Јаныс ла ыраакта, станцияга баратан јолдо, улус көрүнип турды.

Павел шоссенин кырына базып келди. Бир канча алтамын бажында тура түжерде, Жухрай Корчагинди көрүп ийди.

Павел јаар ол сынар көзиле көрүп ийерде, койу кабактары кыймыктай берди. Корчагинди танып, кенетийин алтамын токтодып ийерде, онын сырты јыдага түртүлө берди.

— Је, кашпай бас, онон өскө көксинди мылтыктын кындагыла изидип ийерим!—деп, конвоир кату айтты.

Жухрай јаан алтай берди. Павелге нени де айдарга сананала, токтоп, колыла јанып ийди.

Сары сагалду конвоир сезип ийбезин деп јалтанып, Павел Жухрайды бойынын јанынан өткүрип, бу керекте онын бир ле кереги јок болуп тургандый, туура бурулып алды. Је бойы дезе, токунап болбой, сананып турды.

„Мен мыны адып турала, јастырзам, ок Жухрайга тийер“.

¹ Ж у п а н — поляк ла украинец улус кийетен кыска тон аясту кийим.

Сары сагалду конвоир Павелле тендежип келди, Корчати́н, онын үстине чурап барала, мылтыгын ала койды, јер јаар түргөн јаба басты.

Јыда ташка тийди.

Онын үсти орто калып келерин сақыбаган петлюровец кезек ойгө алаатый берген, је ол ло тарыйын Павелдин колынан мылтыкты бар-јок күчиле тартты. Павел мылтыкты ушта тартарга бербеди. Мылтык адылды. Ок ташка тийеле, кайтыгыч, канава јаар барды.

Мылтыктын адыжын уккан Жухрай туура калып, кайра көрди. Конвоир Павелдин колынан мылтыкты албаданып ушта согуп турды. Ол уулчактын колын толгоп, мылтыкты айландырып турды. Је Павел мылтыкты салбайт. Ол тушта чугулданган петлюровец Павканы јерге жыгып ийди, је онойып та мылтыкты айрып болбоды. Павел јолго жыгылып, конвоирди де кожо тартып алды.

Жухрай, эки ле калыйла, јаба једип келди. Онын кату јудуругы өрө көдүрилип, конвоирдин бажына келип тийди. Бир секундтын бажында, јүзине эки катап јудуруктадып алган петлюровец канава јаар, уур таар чылап, тоголоно берди.

Ол ло бөккө колдорыла Жухрай Павелди јерден өрө көдүрип, бут бажына тургузып салды.

(Н. Островский. „Болот канайда кадырынан.“)

222. Берилген текетти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

БЕРЛИНГЕ БАРАР ЈОЛДО.

I. Мере јууны Берлиннин бойында божодорго ло Јенүнин Күнин ондо байрамдаарга келишкен Мен ол тушта эн артык уур танктын экипажында болгом Мен ол танкла фашисттердин уйазына— Берлинге јенүчи болуп кирдим. Бистин полк германский столицадан 20—30 беристеде турган Јаныбыста јаан город бар болгоны билдирип турган Берлинге барар јолды сындай үзүги јоктон јурттар тургандар Берлин јуук та болзо согуп тын болотонун ла оны колго алары күч болорын бис билип турдыбыс

Бистин танктар мында көп јуулган Немецтер де бери бир канча танковый дивизияларды ийген деп полктын командири ажындыра айдып салган Кем јок деп бис айттыбыс тартыжарыбыс кем јенер көрөрибис

Тартыжуга барар деп приказ келди Менин ИС танкым төрт танкла кожо өскө јолло бастыра полктон башка барды Бис јуучыл ээжи аайынча туруп немецтердин коруланган јери јаар ичкериледибис Бистин алдыбыстагы јер

түс болгон жолой барадала немецтерле бир канча тартыжу өткүрип ичкериледибис Немецкый пехотинецтер качтылар Бистин машиналар жаланла олордын кийининче сүрүжип гусеницаларыла олорды былчып турдылар

Онон ары бардыбыс база он беристе өдүп кичинек дө-ревнеге жеттибис Оноортон пушкалардан аткыладылар бис пушканы ла онын алдында турган турачакты алары жок эди оодып салдыбыс Күн ажып бараткан Бис маши-налардан чыгып пехотинецтерле кожо коруланар жер жаза-дыбыс Танктарды жерге көрүнбөс эдип көмүп салдыбыс Бойыбыс жэжынар жер казып алдыбыс От салдыбыс Бисти айландыра не болуп турганын билбей жангыс ла радио ажы-ра эрмектежип турдыбыс Полктын командири немецтердин танктарынын жаан табарузына белен болыгар деп биске жа-карды Снарядтар жедишпей турганы бисти токунатпай тур-ды олорды экелер арга жок болгон Керде-марда немецтер та-баргадый болзо олорды жууктадып алала сагыбас жанынан удурлажа тартыжар деп жөптөштибис

II. Немецтердин табарарын сагып турганча түн өтти түш өдүп катап ла түн кирди Бис селижип уйуктап турганыбыс Эртең тура төрт часта мен жадып уйуктаар учурлу болгом Танктын алдында уйуктап жаткан жуучылды ойгозорго ло турарымда ыраактан куулаш угул-ды Башталды деп санаала нөкөрлөрүмди ойгостым Ичке-ри жаныбыста немецкый солдаттар көрүнип келди танктар ичкерилеп келеттилер Бис олордон жарым ла беристе кире болгоныбыс Бис тартыжууга белетенип алдыбыс Тан жарып турды Турган жерибис эптү болгон Алдыбыста нени этки-леп тургандарын алаканда чылап иле көрүп турдыбыс Не-мецтер жаан табару эттилер кайда ла болзо немецтердин танктары ичкерилеп келеткени көрүнди

Бис унчукпай турдыбыс Өштүлөрдүн машиналары жүс бежен ле метрге жууктап келерде бистин машиналар аткы-лады Пушкалардан ла пулемёттордон жангыс өйдө аттылар Согуш узак та эмес болзо тын болды

Бис согуштаны немецтерге сагыбас жанынан эттибис Немецтер озо баштап парадка бараткан чылап жергелей тургылап алала келеткендер Бистин улус аткылай берер-де олор туш-башка таркай бердилер Немецтердин бир кан-ча машиналары күйүп турды Танктарда отурган пехоти-нецтер түже калып кыйгырыжып жүгүрдилер Бис адарын токтотпой турдыбыс Немецкый танктар стройдон ээчий-деечий чыккылап турды бистин эки танк оодо аттырды Менин машинам бүдүн артты Бу согушта бис жеңү алды-быс немецкый машиналардын кезиги ойто бурылдылар Бис немецтерди истежип түргөн ичкериледибис Берлиннин

учы-куйузына једип келдибис Городко јүткүп киреле тураларда ак флагтар илип салганын көрдибис

Берлин өштүнүн уйазы Бис бу минутада жүрексиреп турдыбыс Кандый да оромго јүткүп кирдибис снын ады эми санаама кирбейт Алдыбыста баррикада турды Оны таштардан темирлерден јазаган эмитир Бисле бери кирген өскө дө танкисттерле кожо баррикаданы коскоро адып ийеле рейхстагга једип келдибис

Гвардин красноармеец Н. Березовский.

223. Берилген текстти кычырып алыгар. Онын кийининде токтой түзөтөн темдектерди тургузып, текстке жуук эди, бойыгардын сөстөригерле бичип алыгар.

МОСКВАДАГЫ ЗООПАРК.

Тышкары трамвайдын табыжы угулат, автомобильдер күркүрежет, јойу улус ары-бери өдүжет. Је бийик маналган ограданын ичине кирзег, торт ло өскө јерге келгениндий боло берер. Јаан-јаан, байбак агаштар, јажыл өлбгдү ак јерлер, буунты суулар, ару, соок суулу бассейндер учурагылаар. Мында јердин кажы ла талазынан жууган андар, куштар, балыктар бар.

Мында јаантайын улус көп: јаан да улус, үренчиктер де, јаны ла базарга үренип алган кичинек балдар да јаантайын келгилейт, африкадан экелген кара-куланы, персидский тигрди, крокодилди, павлиндерди, Гренландский талайдан экелген тюленьдерди, леопардтарды, слондорды, удав деп јаан јыланды, ак айуларды, кижиге јүзүндөш кижикийиктерди көрөргө ончо улус јилбиркейт, андар канайда ажанып, канайда амырап тургандарын көрүп турат.

Јетен беш јыл мынан озо Московский университеттин профессорлоры Пресненский буунты сууда зоологический парк төзөгөндөр. Профессорлор тирү андарды, куштарды улуска көргүзип, оларды тындулар керегинде наука таныштырарга санангандар. Ол профессорлордо акча јок болгон, олар акчаны улустап бир акчадан, бир салковойдон жуугандар. Акчаны профессорлор, студенттер, тегин де улус берген. Акча төлөп угатан лекциялар эди туратандар. Је онойдо жууган акча зоопаркта андарды, куштарды тударга јетпеген. Онойдордо, ол зоопаркты Рябинин карындаштарга арендага берип ийгендер. Рябининдер наука керегинде кичебей, астам аларга кичееп туратандар.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде зоопарк государствонун колына кирген, ол өйдөн берери керек башкалана берген.

Азый зоопаркка улус жаңыс ла андарды, куштарды көрөргө келип туратандар, эмди десе ол научный лаборатория боло берди. Мында жүзүн-жүүр андар, балыктар ла өскө дө тындуларды жууп алгандар. Мында кандый ла ан: тийин де, слон до, кандый ла куш: суукуш та, американский страус та бар.

Государство зоопаркты тударга көп акча чыгарат. Мында көп улус иштеп жат: зоологтор, тындуларды эмдеп турган врачтар, тындуларды азырап, оlorдын турган жерин арчып турган ишчилер.

Мында улус парктагы тындулардын жүрүмин күнүн сайын шинжилеп көрүп турадылар. Онойдо шинжилеерге амадап, андарга оlorдын жайымда жүргөн айалгазынды айалга эдип жадылар. Темдектезе, уссурийский тигрлер манап салган телкем ээн жерде турат. Слонго жаан төг жерде эжинерге терең буунты суу жаап бергендер. Ак-кийиктер элбек жаландарда одорлоп жүрөт. Дагестаннаг экелген тур деп анга таштар чогуу, жаан төг эдип салган.

Паркта балдар да иштеп жадылар. Оlor зоопаркта жипт биологтордын кружогында туружып, жүзүн-базын ченемелдер өткүрип турылар. Киске чычкандардын өштүзи деп, кандый ла кизи билер. Жипт биологтор десе кискени чычканга жаңыс та тийбес эдип эмес, же бойынын сүдиле де азыраар эдип үредип салгандар.

Оны мынайда эткендер. Кискенин балдарын тазтагы сууга суккандар. Онын кийининде ол ок сууга чычканнын балдарын суккандар. Оlorдон база кискенин балдарындып жыт жытана берген. Кискенин ле чычканнын балдарын кискеге кожо салып берерде, киске оlorды жытап көрөлө, ончозын эмискен. Онон удабай кискенин балдарын айрып ийгендер, киске десе чычканнын балдарын азырай берген. База бир кискени десе тийининин ле киштин өскүс арткан балдарын азыраткан.

Эчки ле айу кожо жүрүп болор бо ? Балдар оlorды кожо жүрөп эдип үредип салгандар. Күрөң айуунун балазы, уулак ла кичинекей леопард кожо ойноп жүргилейт.

Московский зоопарктык бай зоопарк жердин үстинде ас. Ондо өткүрилип турган научный ип аайынча Московский зоопаркка жедер зоопарк кайда да жок.

А. Мологин.

224. Токтой түжеткен темдектерди тургузуп, текетти бичип алыгар.

1. Суунын агыны кемени жаантайын кайра тартып турды айдарда ишти тен үлеер керек болгон. (Фад.) 2. Карганактар экилези старосветский помещиктердин озогы жаңы аайынча ажанарга сүрекей сууп турган. (Г.) 3. Суу тайыс

болуп калган ошон улам кеме суунын түбине тийип турган. (Фад.) 4. Бир одус жашту су-кадык жараш күчтү орус эр кижиге абранын үстине жадып колдорун жастанып алала булуттарды аяктап көрүп сананып жатты. (Кор.) 5. Сен бичип билерин бе билбей аа сенде чернила бар ба бар ого бичик бичип берзен. (М. Г.) 6. Балдар Москвага барып жатканын уктын ба Николай деп Карл Иванович комнатага кирип сурады. (Л. Т.)

225. Текстти бичип алыгар. Укташ члендерлү эрмектерде керектү токтой түжетен темдектерди тургузыгар.

ДНЕПР СУУНЫН ЖАРАТТАРЫНДА.

Мелитопольдон Херсоннон Кировоградтан Сиваштан ала Каховкага жетире улу стройкалар өдүп жат.

Фёдоровкадан ала жаны жолло жаантайын машиналарлу материалду эшелондор жүрүп жат. Каховканын жанында гидроузел төзөлип жат. Алдында кумакту ээн жерде суунын жарадында тоолу ла чачыны туралар турган. Эмди бу жерде жаан туралар туруп жат бийикте бетонный заводтын башнялары көрүнүп жат. Бу городты Новая Каховка деп адагандар. Бу городто жаткан улус экскаваторщиктер инженерлер механиктер геологтор гидротехниктер темир жолчылар учёныйлар ла студенттер. Олор ончолоры жагыс жаан керекти эди жадылар—Каховский гидроузелди тудуп турулар.

226. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектердин учурын жартап беригер.

Куучындап отурган уулчак куучынын божотколокто эки ийт тап эди үреле, карануйда көрүнбей калды. Уулчактар ончозы коркый берди. Ваня бойынын рогожазынын алдынан тура жүгүрди, Павлуша кыйгырганча, ийттерди ээчий барды. Тоолу минуттын бажында ийттердин үргени токтой берди, Павелдин үни ыраак угылды. База бир кезек ой өттү, уулчактар алаң кайкап, не болорун сакый бердилер. Мантап келеткен аттын тибирти угулды, ат, оттын жанына жеделе, кенетийин тура түшпү, Павлуша, аттын жалынан тудунып, жерге түжүрө калып ийди. Мен айландыра шиндеп көрдүм: карануй түн турды; эңир соок түн ортозында жылый берди. Таң адаарына жетире эмди де узак болды.

(И. С. Тургенев. Бежин луган.)

БАСТЫРА ТЕМАЛАРДЫ КАТАП КӨРӨРГӨ КЕРЕКТҮ ТАСКАДУЛАР.

227. Текстти бичип алыгар. Токтой түжетен темдектердин учурын айдып беригер.

Захар ла Федя жүре бергиледи. Олор сууга једип келгендер, Захар кечү бедреп барды, Федя, койу өлөннин ортозына кирип алаала, таадазын сакып отурды. Кенетийин жыраалардын ары јанында табыш, кыйгы чыкты. Федя табыш чыккан јер јаар тап эдерде, торко-сары куштын чөйбө, кунукчыл табыштанганы угулды. Кажы бирүзи јеткерге кирзе, онойдо унденер болуп, Федя ла таадазы алдында эрмектежип алгандар. „Мени тудуп алдылар. Бистин улуска јагыскан јет“—деп, таадазынын айтканын Федя билип алды.

Федя, таадазынын жүктенчигин алып, јаан тоормошты айра минип, сууны кечип алды.

Эки күннин бажында советский черүлер, өштүний коруланып турган јерин бүрте соголо, немецтерди күнбадыш јаар сүрүп, көп советский улусты, ол тоодо Векшин Захарды, немецтерден айрып алгандар.

(А. М у с а т о в т ы н бичигени аайынча. „Стожары“ деп повесттен алган.)

228. Текстти кычырыгар, токтой түжетен темдектердин учурын јартап беригер.

БЕЛЕКОВ БОГДАН—ЧЕНЕМЕЛДҮ ТӨӨЧИ.

„Мухор-Тархата“ колхоз—аймак ичинде көп малду, јаан хозяйство. Бу колхозто мал өскүрип турган беш ферма бар, ол тоодо укту койлор ло эчкилер өскүрип турган эки ферма бар. Колхозко онойдо ок көп кирелтени төбө өскүрип турган ферма берип јат. Белеков Богдан бу фермада 19-чы жыл иштеп келди.

Бу ферма 1932 жылда төзөлгөн. Јаңы төзөлөр тушта фермада жүк ле 13 төбө бар болгон. 19 жылдын туркунына нөкөр Белеков бойынын колхозына кош коштоорына чыйрак көп төбөлөр өскүрип берди. 1951 жылда бойынын көрүмжилу ижи учун јаныс ла кожулта јал аайынча төбөниң ботоонын алды. Онон башка, нөкөр Белековко колхозтон трудкундер аайынча көп акча ла продукталар келишкен.

Бу өйлөрдө онын фермазында эки жүске жуук төбөлөр, ол тоодо 52 жоон тижы төбө бар. Нөкөр Белеков бу жылда төбөлөрдө бир де чыгым јогынан корып аларга, 38 боос төбөдөн 38 ботоон өскүрип аларга социалистический молју алды.

Онын фермазынын ичи ару-чек, бастыра төблөр орто күчтен өрө семис. Оок төлөр балка, аңылу азыралда туруп јат. Боос төблөрдн аһас, јылу күндерде јакшы одорлу јерлерге чыгарып кабырып, эртен-эһир өлөңлө азырап турат. Нөкөр Белеков, төблөрднн күчин ле су-кадыгын јаантайын шиндеп көрүп, төблөрднн күчи кыш бйинде уйдадабазын деп, бастыра ийде-күчин салып, иштеп турат.

(Газеттег.)

229. Текстти кычырыгар. Бу куучын аайынча „Бистнн школднн (колхозын, журттын) библиотеказында“ деп кыска куучын бичигер. Куучында колболу эрмектер, аңылганган ылга **н а** чылар, чике куучын тузалангар.

ИНИНИН БИБЛИОТЕКАЗЫНДА.

Күнүн ле эһирде Ининнн библиотеказында улус көп болуп турат. Библиотекарь Анфиза Васильевна Горелкина кычырачыларга јакшы книгаларды талдап, онын учурын кыскарта јартап айдып берип турат.

Ол јиит кычырачы Ермилова јаар көрөлө, онон сурады:

— Сен, Рая, Елена Кошешаянын „Уулым керегинде повесть“ деп книгадын кычырдын ба?

— Эһе, кычыргам. Ол книгада Олег Кошевой керегинде айдылат.

— Айдарда, эмди Александр Фадеевтин „Јиит гвардия“ деп романын кычыр. Бу книгада Олег Кошевой ло онын најылары—Краснодоннын јиит гвардеецтери керегинде айдылып јат.

Рая, кызыл кадарлу јангы книгагы алаала, листтерин ачып, библиотекадан араай чыкты.

Анфиза Васильевна, бисе јаар көрөлө, күлүмзиренип, мынайда айтты:

— Бу кызычак көп кычырып јат. Онын учун школдо сүрекей јакшы үренип туры.

— Слерде, үренчиктерден башка, кычырачылар көп пө?—деп, Горелкинадан сурадыбыс.

— Көп—деп, библиотекарь каруузын јандырды.—Механизаторлордын школынын курсанттары, школднн ишчилери, гаражтын слесарьлары книгалар алып, кычырып турулар.

Ол, столдын үстинде турган картотеканын кайырчагын алаала, биске кычырачылардын абонементтерин көргүсти.

Кычырачылар алып турган книгалардын тоозы көп. Темдектезе, кычырачы Попова В. М. „Јуу ла амыр-эңчү“

„Вот она Америка“, „Земля Кузнецкая“ деп бичиктер кычырган, слесарь Кириллин Юрий десе „Спартак“, „Бессмертный корабль“, „История моего современника“ ла ошон до өскө китепканаларды кычырган.

Библиотека жаңы китепканаларла улам ла толтырылып жат. Анфиза Васильевна Горелкина, жаңы китепканалар келгенде, рекомендательный список жаап, оны илип турат.

(Газеттен.)

АВТОРЛОРДЫН ОБОКОЗИН КЫСКАРТА БИЧИГЕНИ

Ад.—В. Адаров
Алекс.—З. Александрова
Баб.—М. Бабаевский
Бат.—Батюшков
Биан.—Бианки
Байд.—Г. Байдуков
Бар.—Баратынский
Браг.—Брагин
Бир.—Бирюков
Бер.—Березовский
Ван.—С. Ванин
Вас.—В. Василевская
Вахт.—В. Вахтаров
Верет.—Н. Веретенников
Воин.—А. Воинов
Вав.—С. Вавилов
Ворон.—Е. Воронина
Всевол.—Всеволожский
Гайд.—А. Гайдар
Григ.—С. Григорьев
Гарш.—В. Гаршин
Г.—Н. Гоголь
Гонч.—И. Гончаров
М. Г.—А. М. Горький
Гум.—Л. Гумилевский
В. Г.—В. Гусев
Д.Бед.—Демьян Бедный
Демч.—А. Демченко
Джамб.—Джамбул Джабаев
Житк.—Б. Житков
Жук.—В. А. Жуковский
Ижевск.—С. Ижевский
Исак.—М. Исаковский
Кольц.—А. Кольцов
Кат.—В. Катаев
Калк.—А. Калкин
Кант.—М. Кантария
Л.К.—Л. Кокышев
Кон.—А. Кононов
Кош.—Е. Кошечая
Кост.—В. Костылев
Крупск.—Н. Крупская
Кр.—И. Крылов
В. К.—В. Кучияк
П. К.—П. Кучияк
Копт.—А. Коптелов

Кузн.—М. Кузнецов
Кос.—С. Косов
Кор.—Короленко
Л.—М. Лермонтов
Лом.—М. Ломоносов
Лид.—П. Лидов
Ликст.—И. Ликстанов
Л.К.—В. Лебедев-Кумач
Мих.—С. Михалков
Мам. Сиб.—Д. Мамин-Сибиряк
Марш.—С. Маршак
Маяк.—В. Маяковский
Мол.—А. Мологин
Мус.—А. Мусатов
Некр.—Н. Некрасов
Н. Пр.—А. С. Новиков-Прибой
Остр.—Н. А. Островский
Панф.—Ф. Панферов
П.—А. С. Пушкин
Полев.—Б. Полевой
Пришв.—М. Пришвин
Павл.—М. Павленко
Бл.—Блатин
Перв.—А. Первенцев
Раст.—К. Растегаев
Рад.—А. Радищев
Л. Касс.—Л. Кассиль
Э. Р.—Эль-Регистан
Садык.—Г. Садыкбеков
Сав.—Л. Савельев
А. С.—А. Саруева
Сурк.—А. Сурков
Сераф.—А. Серафимович
Сол.—Е. Соловьев
Т.—И. С. Тургенев
Л. Т.—Л. Н. Толстой
А. Т.—А. Толстой
Ул.—Н. Улагашев
Уш.—К. Ушинский
Ульян.—Д. Ульянов
Фад.—А. Фалеев
Фурм.—Д. Фурманов
Ход.—Н. Ходза
Шол.—М. Шолохов
Чех.—А. П. Чехов
Ч. Ч.—Ч. Чунижиков

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Ўредүчиге	2	Адалганду эрмектер	32
I. Эрмек		V. Укташ члендү эрмектер	
Эрмектин учында токтой түжеткен темдектер	3	Укташ члендер керегинде текши айдылганы	35
Кениткен ле кенгитпеген эрмектер	6	Укташ члендердин ортозында запятой турары	36
Эрмектин ичинде сөстөрдүн колболышканы	7	Укташ члендердин ортозында колбочылар турары	37
II. Эрмектердин төс члендери		Укташ ла укташ эмес определениелер	43
Баштачынын айдылары	8	Укташ члендерлү эрмектерде эки точка ла тире тургузары	44
Айдылачынын айдылары	9	Кычыру сөстөр	47
Кошмоку айдылачыда тире тургузары	12	Кириш сөстөрдө лө кириш эрмектерде токтой түжеткен темдектер турары	49
Баштачынын ла айдылачынын жөпсингени	15	„Ээ“ ле „жок“ деген сөстөрдүн кийининде запятой турары	51
III. Эрмектин эчени члендери		Кыйгыдуларда токтой түжеткен темдектер турары	52
Дополнение	16	VI. Колболу эрмек	
Чике ле косвенный дополнение	17	Табышканду колболу эрмектер	52
Определение	18	Колбочызы жок табышканду колболу эрмектерде токтой түжеткен темдектер	52
Жөмөлтө. Жөмөлтөдө чийүчек тургузары	20	Колбочылу табышканду колболу эрмектер	—
Јерин көргүзип турган обстоятельство	21	Колбочылу табышканду колболу эрмектерде токтой түжеткен темдектер	54
Өйин көргүзип турган обстоятельство	22	VII. Башбилдирткендү колболу эрмектер	
Шылтагын көргүзип турган обстоятельство	22	Башбилдирткендү колболу эрмектерде токтой түжеткен темдектер	57
Амадузын көргүзип турган обстоятельство	23	Кошкон кош эрмек	58
Действенинг өдүп турган аайын көргүзип турган обстоятельство	24	Өйин көргүзөтөн кош эрмектер	58
Эрмектерди члендери аайынча ылгаштырары	25	Амадулу кош эрмек	61
Тегин эрмекте сөстөрдүн ээчий турар аайы	26	Шылтакту кош эрмек	63
Колболу определительный колбуу	29		
Эрмектердин жайылган члендери	30		
IV. Эрмектердин бүдүми			
Толо эмес эрмектер	31		

Лапту кош эрмек	65
Молжулу кош эрмек ле јөпө- нер кош эрмек	66
Действиенинг эдиллип турган аайын көргүзөтөн кош эрмек	69
Колбочызы јок башбилдирт- кендү колболу эрмектер	71
Бир канча кош эрмектү баш- билдирткендү колболу эрмектер	72
Колболу эрмектерди катап кө- рөргө керектү таскадулар .	73
VIII. Эрмектин ағыланган эче- ни члендери	
Ағыланган јөмөлтөлөр . . .	75
Колбочылар ажыра кожулган јөмөлтөлөр	76

Обстоятельстволордын ағы- ланганы	
Ағыланган ылганачылар . .	77
Кубулбастарла, адалгыштарла айдылган обстоятельство- лордын ағыланары	80
Чике ле косвенный куучын-эр- мектер	
Чике куучында токой түже- тен темдектер	82
Диалогто токой түжетен темдектер	84
Цитаталарда токой түжетен темдектер	86
Көп точкалар турары	87
Чике куучынды косвенный куучынга көчүрери	88
Бастыра ээжилерди катап көрөргө керектү таскадулар .	86

*Т. М. ТОЩАКОВАНЫН
теңши редакциязыла*

Кепке басып чыгарган редактор **И. САБАШКИН.**
Техн. редактор **С. Суразаков.** Корректор **С. Куйрукова**
АН 25310. Сдано в набор 22/XI-52 г. Подписано к печати 5/I-53 г.
Объем 6,5 п. л. Уч. изд. л.6.7 . Тираж 2000. Заказ № 1722.
Цена 3 руб.

г. Горно-Алтайск, типография облисполкома.

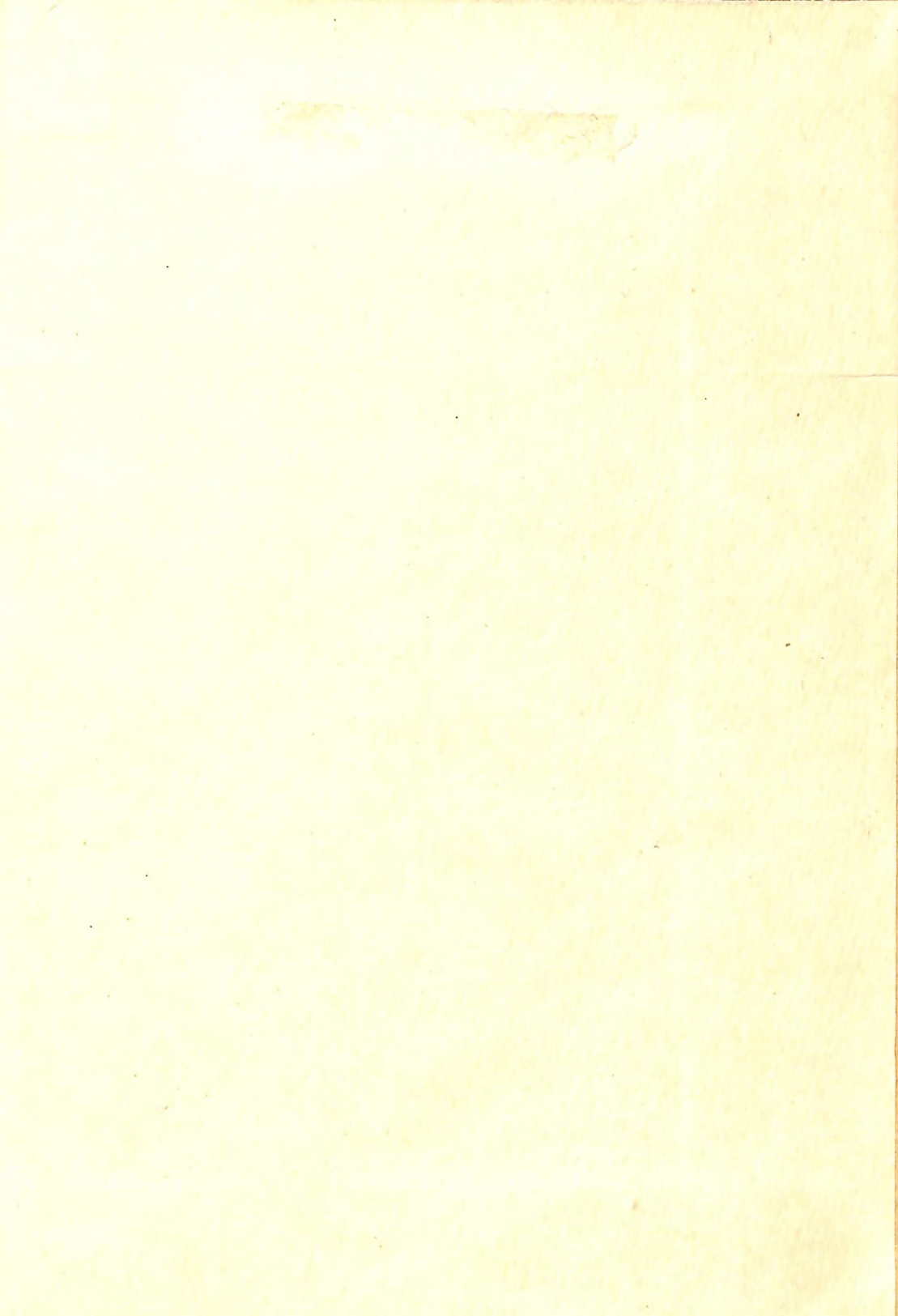

2701000000

17-00

Баазы 3 салк.
Цена 3 руб.
По прейскуранту 1952 г.

**СБОРНИК
УПРАЖНЕНИЙ**
по синтаксису
и пунктуации
для 6 и 7 классов

На алтайском языке